

XIINXALA MILKII ILAALLANNAA OROMOO AMBOO

QORATTUUN: DASTAA EGEREE MOOSISAA

WARAQAA QORANNOO DIGRII LAMMAFFAA(MA)
AFAAN OROMOO BARSIIISUU GAMIISAAN
GUUTTACHUUF DHIYAATE

MUUMMEE AFAAN OROMOO, OG-BARRUUFI
FOOKLOORII KOLLEEJII NAMOOMAA, QO’ANNOO
AFAANOTA, JOORNAALIZIMIIFI QUUNNAMTII,
YUUNIVERSIITII FINEINNEE

HAGAYYA 2010/2018

FINFINNEE

XIINXALA MILKII ILAALLANNAA OROMOO AMBOO

QORATTUUN: DASTAA EGEREE

GORSAAN: XILAHUUN TALIILAA (PHD)

WARAQAA QORANNAA DIGRII LAMMAFAA (MA) GUUTTACHUUF
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORIIF
YUUNIVARSITII FINFINEE

KOLLEEJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANOTAA, JOORNAALIZIMIIFI
QUNNAMTIITTI MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORII

HAGAYYA 2010/2018

FINFINNEE

YUUNIVARSIITII FINFINNEE

DHAABBATA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA BOODDEE

Waraqaan qorannaa ulaagaa digirii lammaffaa (MA) Afaan Oromoo , Ogbarruufi Fooklooriitii ittiin guuttachuuf Dastaa Egeree, mata- duree: Xiinxala Milkii ilaallannaa Oromoo Amboo irratti qophaa’ee adeemsa barbaachisu guutee dhiyaatedha.

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Qoraa Keessaa _____ Mallaattoo _____ Guyyaa _____

Gorsaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Itti gaafatamaa muummee yookaan walitti qabaa sagantaa digirii lammaffaa (MA)

Axeerara

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa milkii ilaallannaa Oromoo Maccaa Godina Shawaa Lixaa Aanaa Amboo xiinxaluudha. Kaayyoo kana galmaan ga'uufis malli qorannoo kana geggeessuu keessatti dhimma itti ba'ame mala qorannoo qulqulleeffataa/akkamtaati. Maddi ragaa qorannoo kanaas maanguddoota dhimmakanarratti muuxannoo gahaa qabanidha. Malli iddatteessuu qorannoo kana geggeessuu keessatti dhimma itti ba'ame immoo mala iddatteessuu kaayyeffatafi mala iddatteessuu darbaan dabarsaati. Qorannoo kana geggeessuu keessatti meeshaaleen ragaa funaanuuf dhimma itti ba'aman afgaaffii, marii gareefi daawwannaadha. Argannoowwan qorannoo kanaan bira gahamanis uummatichi milkii kan ilaallatu halawwan garaa garaa keessatti ta'ee innis yeroo sirna gaa'elaa, guyyaa keessaa ganama, galgala, gocha namaa, sochiiwwan qaama namaa, biqiloota, beeyladdoota, bineessota, allaattiwwan, ilbiisota, waantota, guyyoota torbanii, dhaha, abjuu, barruu harkaafi shiinii bunni itti dhugame dubbisuu waliin walqabataniidha. Milkiwwan ilaalaman kunneenis milkii gaariifi milkii gaarii hintaane jedhamuun bakka lamatti qoodamu. Yaboon qorattuu kanaan lafa kaa'ames waajjirri aadaafi tuurizimii aanaa Amboofi dhaloonni har'aa osoo dhimma kanarratti qorannoo gadi fageenya qabu geggeessuun bifa barreeffamaan dhaloota dhufuuf dabarsee baay'ee gaarii ta'a. Akkasumas, qaamni sirna barnootaa Afaan Oromoo qopheessus osoo waa'ee milkii kitaabilee barnootaa Afaan Oromoo keessatti dabalee barattoonni akka baratan yoo ta'e misha.

Galata

Qorannoo kana milkeessuuf deeggarsa barbaachisu kan naaf gochaa turan gorsaa koo Dr. Xilahuun Taliilaa guddaan galateeffadha.

Akkasumas yeroo hunda yaadaafi yeroo isaa naaf kennuun akkan qorannoo kana fiixaan baafadhuuf deeggarsa gama hundaan kan naaf taasise abbaa manaa koo, obbo Caalasaa Adabaa galnni koo daangaa hinqabu guddaan galateeffadha.

Dabalataanis, obboloota koo Dr. Tashoomaa Egeree, aadde Yeshii Egeree, obbo Dajanee Adabaafi Taammiruu Mallasaa, yeroo rakkisaa keessatti yaadaanis ta'e qarshiidhaan nadeeggaraa waan turaniif galanni koo guddaadha.

Akkasumas, Waajjira Adaafi Turiizimii aanaa Amboo, maanguddootaafi abbootii gadaa Bokkuu Cittuufi Bokkuu Xulee warren galmaan gahinsa qarannoo kanaa keessatti odeeffannoo barbaachisu naaf kennaniin guddaan galateeffadha.

Hiika Jechootaa

Adda isaa dura	----	fuuldura isaa
Badhaadha	-----	Soorummaa
Cirrisuu	-----	Qoonqoo keessi nama cirriikfachuu
Dirrisuu	-----	ibiddi laboobuu
Gorra`anii	-----	Qalanii
Duuniyaa	-----	Qabeenya
Furruu	-----	Laafisuu
Hinqucucin	-----	sagalee simbiraa, hinyaadda'in jechuudha
Hin maada'u	-----	barakaa hin qabu
Hin qolu	-----	waan tokko manaa bahee hindhabu
Muuduu	-----	dhadhaa dibuu
Manaa bahee hin qolu-		manaa bahee hin dhabu
Qarmmammeetti	-----	Fuuldura
Rifachuu	-----	sosochu'uu
Soqolamtuu	-----	eege re'ee isa ol garagale
Walqabachuu	-----	namaaf qajeeluu ykn mijachuu

Qabiyyee	Baafata	Fuula
Axeerara		i
Galata		ii
Hiika Jechootaa		iii
BOQONNAA TOKKO: SEENSA		1
1.1 Seenduubee Qorannichaa		1
1.2 Ka'umsa Qorannichaa		3
1.3 Gaaffilee Qorannichaa		4
1.4 Kaayyoo Qorannichaa		4
1.4.1 Kaayyoo Gooroo		4
1.4.2 Kaayyoo Gooree		4
1.5. Daangaa Qorannichaa		4
1.6 Barbaachisummaa Qorannichaa		5
1.7. Hanqina Qoranichaa		5
1.8. Ibsa Naannoo Qorannichaa		6
1.8.1. Argama Uummata Aanaa Amboo		6
1.8.2. Qabeenya Aanaa Amboo		7
1.8.3. Amantii Uummata Aanaa Amboo		8
1.8.4. Aadaalee Garaa garaa		8
1.8.5. Daangaa Aanaa Amboo		9
1.8.6. Kaartaa Naanno Qorannich itti gaggeefame mul'isu		10
BOQONNAA LAMA: SAKATTA'A BARRUU		11
2.1 Fookiloorii		11
2.1.1 Faayidaa Fookiloorii		13
2.1.2 Dameewwan Fookiloorii		14
2.1.2.1 Ogummaa Sochii Qaamaa		14
2.1.2.2 Afoola		14
2.1.2.3 Meeshaalee Aadaa		15
2.1.2.4 Duudhaa Hawaasaa		16
2.1.2.4.1 Milkii		17
2.1.2.4.1.1 Gosoota Milkii		19
2.2 Yaaxxinaalee		20

2.2.1. Yaaxina Xiinsammuu (Psychoanalytic Theory)	20
2.2.2 Yaaxxina Caasaa (Structuralist Theory).....	23
2.2.3.Yaaxxina Faayidaa (Functionalist Theory).....	25
2.3. Sakatta’a Qorannoowwan Walfakki	27
BOQONNAA SADI: MALLEEN QORANNICHAA	29
3.1 Saxaxa Qorannichaa.....	29
3.2 Madda Ragaa	29
3.3 Mala Iddatteessuu	30
3.4 Meeshaalee Funaansa Ragaa.....	30
3.4.1 Afgaaffii.....	30
3.4.2 Marii Garee	30
3.4.3 Daawwannaa	30
3.5 Adeemsa Funaansa Ragaa.....	31
3.6. Mala Qaaccessa Ragaa.....	31
3.7. Naamusa Qo’annichaa	32
3.8. Qindoomina Qorannichaa	33
3.9. Muuxannoo Hojii Dirree	33
BOQONNAA AFUR: XIINXALA RAGAA	35
4.1. Haalawwan Oromoo Macaa Aanaa Amboo Biratti Milkiiwwan Keessatti ilaalaman.....	35
4.1.1. Milkiiwwan Yeroo Sirna gaa’elaa Ilaalaman.....	35
4.1.1.1. Milkiiwwan Gaarii sirna Gaa’elaarratti Ilaalaman.....	35
4.1.1.2. Milkiiwwan Gaarii hintaane Yeroo Sirna Gaa’elaa Ilaalaman	39
4.1.2. Milkiiwwan Yeroo Ganamaa Ilaalaman	42
4.1.2.1. Milkiiwwan Gaarii Ganama Ilaalaman	43
4.1.2.2. Milkiiwwan Gaarii Hintane Ganama Ilaalaman	43
4.1.3. Milkiiwwan Yeroo Galgalaa Ilaalaman	45
4.1.3.1. Milkiiwwan Gaarii Hintane Galgalaa Ilaalaman.....	45
4.1. 4. Milkiiwwan Gocha Namaa Waliin Wal Qabatani Ilaalaman.....	47
4.1.4.1. Milkiiwwan Gaarii Gocha Namaan Walqabatan	47
4.1.4.2. Milkiiwwan Gaarii Hintane Gocha Namaan Walqabatan	48
4.1.5. Milkiiwwan Sochii Qaama Namaan Wal Qabatan	50
4.1.5.1. Milkiiwwan Gaarii Sosochiiwwan Qaamota Namaan Walqabatan	51

4.1. 6. Milkii Biqilootaa	52
4.1.6.1. Biqiloota Akka Milkii Gaariitti Ilaalaman	52
4.1.6.2. Biqiloota Akka Milkii Gaarii Hintaaneetti Ilaalaman	54
4.1.7. Milkiiwwan Beeyladooaa	55
4.1.7.1. Beeyladooaa Akka Milkii Gariitti Ilaalaman.....	55
4.1.7.2. Beeyladooaa Akka Milkii Gariitti Hintaaneetti Ilaalaman	56
4.1. 8. Milkiiwwan Bineesotaaa.....	57
4.1.8.1. Bineensota Akka Milkii Gaariitti Ilaalaman	58
4.1.8.2. Bineensota Akka Milkii Gaarii Hintaaneetti Ilaalaman	59
4.1.9. Milkiiwwan Allaattiwaanii	59
4.1.9.1. Miilkii Gaarii Allattiwaniin Walqabatee Ilaalamu	59
4.1.10. Milkii Ibbisotaa.....	60
4.1.10.1. Ibbisota Akka Milkii Gaariitti Ilaalaman.	60
4.1.11. Milkii Waantotaa.....	61
4.1.11.1. Waantota akka Milkii Gaariitti Ilaalaman.....	61
4.1.11.2. Waantota akka Milkii Gaarii Hintaaneetti Ilaalaman.....	65
4.1. 12. Milkii Guyyoota Torbanii	66
4.1.12.1. Guyyoota Torbanii akka Milkii Gaariitti Ilaalaman.....	66
4.1.12.2. Guyyoota akka Milkii Gaarii Hintaaneetti Ilaalaman	67
4.1. 13. Milkiiwwan Dhahaan Walqabatu.....	68
4.1.13.1. Dhahawwan akka Milkii Gaariitti Ilaalaman.	70
4.1.13.2. Dhahawwan akka Milkii Gaarii Hintaaneetti Ilaalaman.	71
4.1.14. Milkii Abjuu Waliin Walqabatan.....	74
4.1.14.1. Abjuuwwan Akka Milkii Gaariitti Ilaalaman.	74
4.1.14.2. Abjuuwwan Akka Milkii Gaarii Hintaaneetti Ilaalaman	76
4.1.15. Milkii Barruu Harkaa.....	78
4.1.16. Milkii Shiinii Bunni Keessaa Dhume	78
BOQONNAA SHAN: ARGANNOO FI YABOO	80
5.1. Arganoo.....	80
5.2. Yaboo.....	82
Wabiilee	84
Dabaleewwan.....

BOQONNAA TOKKO: SEENSA

1.1 Seenduubee Qorannichaa

Aadaan yaada bal'aa akka ofkeessaa qabu hayyoonni adda addaa barreessanii jiru barreessitoota kanneen keessaa; Warquun (2001:2) yoo ibsu,

Aadaan hiikaafi yaada bal'aa kan ofkeessaa qabudha. Kunis jireenya ilmoo namaa, maalummaa isaa, beekumsa isaa, dandeettii isaa, seenaafi afaan isaa, hojiifi meeshaa isaa, amantiifi duudhaa isaa, aartiifi miidhagina uffata isaa, nyaata isaa, walumaagalatti aadaan mallattoo eenyummaa uummata tokkoo kan ibsu jechuun nidanda'ama, jedha.

Yaada kanarraa kan hubatamu aadaan haala jiruufi jireenya uummata tokkoo guutummaatti kan ibsu ta'uu isaafi gochi hawaasni jiraachuu isaa keessatti raawwiin guyyaa guyyaan raawwatu aadaa kan bakka bu'u ta'uusaati.

Akkasumas, Roobaleen (2012) yaada kana gama isaan yommuu ibsu, “Aadaan jiruufi jireenyi uummata tokkoo kan biraa irraa gargar ba'ee kan ittiin beekamu, dhimmoota eenyummaa kan ofkeessaa qabu, misoomaafi ijaarsa biyya tokkoo irratti gahee olaanaa gumaachuuf yaada akka furtuutti itti fayyadamamudha,” jedha.

Kana malees, Dirribiin (2009) yaada kana yoo ibsu, “Aadaan ibsituu eenyummaa saba tokkooti. Akkasumas, akkaataa jireenyaa, duudhaa, uffannaa, faayaa, miidhaginaa, moggaasa maqaa, fuudhaafi heerumaa, araaraafi amantaa uummataa kan ofjalatti haammatudha,” jedha.

Itti dabalees, Warquu (2001:175) William (1989:164) wabeeffachuun yoo ibsu, “*Culture is the total way of life of society. Therefore, any human activity is cultural. That is the way we dress, walk and talk are part of culture,*” jedha. Yaada kanarraa wanti hubatamu, aadaan guutummaa haala jireenya hawaasaati. Kanaaf, gochi hawaasni raawwatu marti aadaadha. Kana jechuun haalli uffannaa keenyaa, haalli deensaafi dubbii keenyaa damee aadaa keessaa tokkodha.

Gabaabumatti, ibsawwan armaan olitti dhiyaatanirraa kan hubatamu, aadaan yaadaafi hiika bal'aa kan ofkeessaa qabu ta'ee mallattoo sabni tokko saba biroorraa adda ba'ee ittiin beekamudha.

Uummanni Oromoos akkuma uummatoota biroo duudhaa eenyummaa isaa ibsu kan mataa isaa qaba. duudha uummanni kun qabu keessaa muraasni isaanii dhuudha fuudhaafi heerumaa, walgargaarsaa, uffannaa, duudhaa milkii ilaallannaafi kkfdha.

Duudhaa hawaasaa ilaalchisee immoo Malaaknaa (2006:8) “Social folk custom is a group interpretation observances, birth, rituals, initiations, marriage and burial ceremonies, secular and religious festivals”. Akka yaada kanaatti fooklooriin duudhaa hawaasaa walitti dhufeenya garee hawaasaa, kabaja guyyaa dhalootaa, sirna raawwii gaa’elaa, raawwii sirna awwaalchaa, kabaja guyyaa dhalootaa, kabaja guyyoota amantiifi mit-amantii sirnaan raawwataman ofkeessatti hammata.

Dorsan akka ibsetti, immoo duudhaan hawaasaa kan gareen hawaasaa ykn miseensi hawaasichaa amantaa, guyyoota ayyaanaa, oomisha oomishuu, da’umsa, gaa’ela (fuudhafi heeruma), du’aafi kkf. haala itti raawwataman hammata.

Wantoota duudhaa hawaasaa keessatti sirnaan raawwataman keessaa milkii ilaallinaan isa tokko dha. Akka aadaa Oromootti aadaalee kanneen biro osoo hin raawwatiin dursee milkii ilaallata .

Milkii ilaallannaan duudhaa hawaasaa keessaa amantii aadaa *ta’uu isaa Green (1997:607) yoo ibsu,*

Everyday folk beliefs are full of omens that, depending on degree of belief, can affect people’s behavior. Dropping a dishcloth is a sign that a visitor is coming; an itchy palm means that you will receive money; an aching joint can mean that a storm is coming. Other omens predict death or disaster: a bat flying into a room, a meteor falling, a certain bird or animal calling after dark.

Akkuma yaada kanaa oliirraa hubatamu, amantiin aadaa hundi milkiiwwaniin kan guutamedha. Amantiin aadaa kunis sadarkaa itti amanamu irratti hundaa’ee amala namootaarratti dhiibbaa geessisuu danda’a. Fakkeenyaaf, huccuun gabatee maaddii qoorsuuf oolu yoo lafa bu’e, keessumaatu dhufaa jira; barruun harkaa yoo nama hooksise, qarshii argatu; yoo buusaa nama dhukkube, bubble hamaatu dhufaa jira jedhama. Milkiiwwan biroon du’a yookiin balaa mul’isu: simbirri halkanii yoo mana lixxe, urjiin yoo buute, simbirri tokko yookiin bineensi halkan yoo nama waame akka milkii gaarii hintaaneetti ilaalama. Ibsi kunis kan inni mirkaneessu milkiin

gosa amanti aadaa ta'ee hawaasni jireenya guyyaa gyyaa keessatti wanta hojjetu hunda keessatti akka ilaallatudha.

Haata'u malee, duudhaawwan irraanfataamaa dhufan keessaa tokko dhadaa milkii ilaallannati. Kun immoo dhuudhaan kun yeroo ammaa bakka adda addaatti dagatamuurra darbee baduurra gahe jira. Sababoota dagatamaa jiraachuu keessaa muraasni barreeffamaan taa'uu dhabuufi amantiin ammayyaa gara Oromooti seenuun duudhaa hawaasichaa akka dagatamuu gochuu isaati.

Kanaafuu, qorannoon kunis ija ummata Oromootiin wantoota milkii agarsiisan maal maal akka ta'aaniifi hariiroon hiika isaanii maal akka ta'e xinxaluu irratti kan xiyyeeffatedha.

1.2 Ka'umsa Qorannichaa

Hanga yeroo dhiyootti sabni Oromoo uummattoota Itoophiyaa keessaa kanneen aadaafi seenaan isaa baay'inaan hinqoratamne keessaa isa tokkodha. Sababni isaa inni duraa cunqursaafi gadi qabiinsa gita bittoonni eenyummaa Oromoo balleessuuf siyaasa geggeessaa turanidha. Inni lammaffaa immoo aadaafi seenaan saba kanaa bifa barreeffamaatiin dhabamuu isaati. Afaan Oromoo afaan dubbii qofaatti daangeffamuufi afaan barreeffamaa ta'uu dhabuunis qorannoo aadaafi seenaa irratti dhiibbaa guddaa geessiseera (Alamaayyoo, 2007:1). Ibsa kanarraa akkuma hubatamu uummanni Oromoo sababoota adda addaarraa kan ka'e hanga yeroo dhiyootti aadaafi seenaan isaa bal'inaan hinqoratamne. Sababoonni kunneenis sabichi yeroo dheeraaf sirna bittaa jala waan tureef, afaan isaa afaan barreeffamaa waan hinturreef, seenaafi aadaa barreeffamaa dhabuu isaati.

Aadaa uummanni Oromoo qabu keessaa immoo tokko aadaa milkii ilaallanaati. Haata'u malee, hanga qorattuun kun sakattaatetti aadaa milkii ilaallannaa uummatichi qabu kanarratti qorannoon ga'aa ta'e geggeeffame hinjiru.

Dabalataanis uummanni Oromoo aanaa Amboo aadaawwan jiran keessaa aadaa milkii ilaallannaa kanneen biro dursee raawwata. Kun maaaliif akka ta'es qorattuu kana dhimma kanarratti qorannoo akka gaggeessituuf ishee kakaaseera.

Gamabiraatiin qorattuun kunis erga gaafa dhalattee of bartee kaastee duudhaa kana maatii isheef naannoo ishee keessatti dhagahaa, raawwachaa wajjin guddatte waan ta'eef duudhaan kun yoo

qoratame aadaa hawaasichafis ta'e guddina afaan hawaasichaa irratti shoora olaanaa waan qabuuf mataduree kanarratti qorannoo akka gaggeessituuf ishee kakaaseera. .

Kanaaf, dhimmoota armaan olitti eeraman kana bu'uura godhachuun milkii ilaallannaan hawaasa Oromoo aanaa Amboo maal akka fakkaatu, gaaffiiwwan qorannoo kanaan dhiyaataniifi, mataduree “Xiinxala Milkii Ilaallannaa Oromoo Abmoo” jedhu irratti hundaa'uun ragaalee odeeff-kennitootarraa argaman ka'umsa godhachuun qaccessuuf gaaffileen qorannichaan deebi'u jedhaman akka armaan gadiitti dhiyataniiru.

1.3 Gaaffilee Qorannichaa

Gaaffileen qorannoo kanaan deebii argatu jedhamanii abdatamanis kanneen armaan gaditti tarreeffamanidha:

1. Milkiiwwan haalawwan adda addaarratti ilaalaman kanneen maal maal fa'i?
2. Milkiiwwan kanneen keessaa isaan kamtu milkii gaariidha? Isaan kamtus milkiiwwan gaarii miti?
3. Hariiroon wantoota milkiin ittiin ilaalamaniifi hiika milkiif kennamu gidduu jiru maali?

1.4 Kaayyoo Qorannichaa

1.4.1 Kaayyoo Gooroo

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa milkii ilaallannaa Oromoo Maccaa Godina Showaa Lixaa Aanaa Amboo xiinxaluudha.

1.4.2 Kaayyoo Gooree

Kaayyoon gooree qorannoo kanaa immoo kanneen armaan gaditti tarreeffamanidha:

- Milkiiwwan haalawwan adda addaarratti ilaalaman tarreessuu;
- Milkiiwwan gaariifi milkiiwwan gaarii hintaane adda baasu;
- Hariiroon wantoota milkiin ittiin ilaalamaniifi hiika milkiif kennamu gidduu jiru argisiisuu;

1.5. Daangaa Qorannichaa

Qorannoon kun gama lamaan daangeffame. Kunis gama mata dureefi bakka irratti geggeeffamuun. Gama mata dureen aadaawwan uummanni Oromoo Maccaa qabu keessaa

milkee ilaallannaa irratti kan xiyyeeffatu ta'ee innis gama faayidaa isaa qofaan kan ilaalamedha. .Haalawwan milkiin keessatti ilaalaman keessaas milkee sirna gaa'elaa, milkee jireenya guyya guyya keessatti ta'u yeroo ganamaa, galgalaafi guyyoota torbanii, akkasumas milkee abjuufi dhaha wajjin walqabatan irratti xiyyeeffata.Bakkaan immoo uummata Oromoo Maccaa Godina Shawaa Lixaa Aanaa Amboo keessaa gandoota 11 irratti daangeffamuun geggeeffame.

1.6 Barbaachisummaa Qorannichaa

Qorannoon kun bu'aawwan armaan gadii kennuu danda'a. Isaanis:

- Qorannoon kun namoota waa'ee milkee ilaallannaa Oromoo godina Shawaa lixaa aanaa Amboo baruu barbaadan barsiisuu danda'a.
- Milkee ilaallannaa Oromoo Godina Shawaa Lixaa Aanaa Amboo bifa barreeffamaan olkaa'uun dhaloota Oromoo itti aanuuf dabarsuuf gargaaruu danda'a.
- Qaamota gara fuulduraatti dhimma kanarratti qorannoo bal'aa geggeessuu barbaadaniif akka ka'umsaatti tajaajiluu danda'a.
- Qorannoon kun duuhaa hawaasichaatti fayyadamuun Afaan Oromoo barsiisuu keessatti akka kitaabilee wabiitti tajaajiluu danda'a.

1.7. Hanqina Qorannichaa

Qorannoo kana gaggeessuu keessatti rakkooleen tokko tokko namudataniiru.Inni jalqabaa Afaan Oromoo afaan barnootaa, afaan qorannoofi qo'annoo sadarkaalee garaa garaatti, keessumaayuu, sadarkaa digirii lammataafi digirii sadaffaatti kennamuu kan eegale yeroo dhiyootii asidha. Sababa kanaaf qorannoo bal'aan sadarkaa digirii tokkoffaas ta'e lammaffaatti duudhaa milkee ilaallannaa Oromoo irratti adeemsifame muraasa ta'uun rakkoo tokko. Akkasumas, kitaaboleen Afaan Oromootiin barreeffaman bal'inaan dhibuun rakkoo biraa ture. Kun immoo qorannoo haaraa gama afaanichaan gaggeessuuf meeshaalee deeggersaa, kitaabilee sakatta'a barruuf oolan bal'inaan dhabuun qaaccessa gadi faagoo gaggeessuuf danqaa ture.

Inni biroo, matadureen qorannoo kanaa waa'ee duudhaa hawaasaa waan ta'eef duukaa buutonni duudhichaa, fakkeeynaaf, yeroo barruu ilaalan waan achirraa dubbisan icciitii taasisuun ragaa barbaachisaa ta'e kennuuf eyyamamoo ta'uu diduun isaanii rakkoo ture.

Gamabiraatiin gandoolee akka iddattootti filataman keessaa maanguddoota dhimma kanarratti muuxannoo gahaa qaban dhabuun ganda tokkorraa ganda birootti hanga jijjiiramee iyyaafannoon gaggeeffamutti yeroo qorannichi itti gaggeefamurratti dhiibbaa taasiseera.

Hanqinni baajataas rakkoolee biraa ture. Qorattittiinis hanqina kana darbuudhaaf baajata qabdurraa fayyadamuun qorannoo kana gaggeessiteetti.

1.8. Ibsa Naannoo Qorannichaa

1.8.1. Argama Uummata Aanaa Amboo

Oromoon uummata umurii dheeraa qabaatee dachee ofii isarra jiraatuudha. Yaada kanarratti, Alamayyoo (1998:10) ibsutti, Oromoon akka maatii kuushitti bara 8000 durarraa eegalee Itoophiyaa dabalatee kaaba baha Afrikaa keessa kan jiraachaa ture ta'uu isaa mul'isa. Yaada kanarraa waanti hubatamu, sabni Oromoo umurii dheeraa qaba jechuudha. Oromoon Shawaa Lixaa damee aanaa Amboo Oromoo Maccaa akka tahe ragaalee barreeffamaa adda addaa ni mul'isu. Yaada kana kan deeggaru, Nagaasoo (2001:14) akka ibsetti, "Maccaan ilma Raayyaatti" jedha. Maccaa immoo gara Lixa Oromiyaa amma jedhamu kanaarratti ilmaan hedduu horee hanga daangaa Sudaanitti jiraachaa ture.

Latiin yookiin dameen Oromoo aanaa Amboo kana keessa jiraatan hedduunis ilmaan Maccaati. Macca jechuunis uummata baay'ee bal'inaafi hedduumina qabu jechuudha jedhama. Maccis ilmaan qaba. Isaan keessaa Liibaan ilma hangafaa akka ta'e himama. Liibaan Maccaa immoo ilmaan sadii qaba. Isaanis Ammayyaa Liiban, Walisoo Liibanfi Kuttayee Liiban jedhamu. Ilmi Maccaa Liiban jedhamu kunis lafa qabu ilmaan isaatiif yeroo hiru Ammayyaaf gara lixaa, waliisoofi kuttaayeeff gara bahaa kenneef. Haalli kenniinsa lafa kanaas hangafa irraa gara quxusuutti waan tureef Ammayyaaf dursa kenne. Itti aansuun immoo Walisoof kenne. Dhumarrattis, Kuttaayeeff lafa hafe mara kenneef. Kana jechuunis lafa Ammayyaafi Walisoo irraa hafe yookiin hambaa kenneef. Kuttayeenis laficha hafe sana kuni hambaadha jedhee fudhate jedhama. Kanaaf, moggaasni maqaa Amboo hambaa lafaa kan jedhu irraa dhufe. (Maddi ragaa odeeffannoo raadiyoo Oromiyaa 2008).

Magaalli guddittiin godina Shawaa Lixaas magaalaa Ambooti. Magaalli Amboo kunis magaalaa guddoo Oromiyaa kan taate Finfinnee irraa kiiloo meetira 110 fagaattee gara lixaattiargamti. Aanaan Amboos aanaalee godina Shawaa Lixaa keessatti argaman keessaa ishee

tokkodha. Uummanni aanaa kana keessa jiraatan baay'eenis saba Oromooti. Damee uummata Oromoo keessaas baay'een Oromoo Maccaati. Godina Shawaa Lixaa Aanaa Amboo keessatti ilmaan Maccaa keessaa tokko kan ta'e kuttayeen dubartootaa lama irraa ijoolee torba hore. Kana irraa kan ka'e aanaa Ambooti jarsoliin yommuu waaqayyoon kadhatan "Waaqa torban kuttayee" jechuun kadhatu. Dabalataanis Waaqa shanan Galaaniifi lamaan Buluudoo jechuun akka irra caalaa garuu torban Kuttayee jechuun akka kadhatan maanguddonni seenaa naannoo kanaa beekan ni dubatu. (Maddi Ragaan Waajjira Aadaa Fi Tuurizimii Aanaa Amboo).

1.8.2. Qabeenya Aanaa Amboo

Aanaan Amboo qabeenya uumamaa garaa garaan badhaatudha. Isaanis lageen tajaajila jallisiif oolan tokkodha. Fakkeenyaaf, lagni hulluuqaafi dabbis jallisii keessatti ga'ee guddaa taphachaa jiru. Akkasumas, aanaan kun albuudota amma tokko ni qabdi. Fakkeenyaaf bishaan Amboo, hora sanqallee fi albuuda ashaboo of keessaa qaban ni qabdi. Kana malees, qabeenya uumamaa ijaarsaaf oolan kan akka dhagaa sanqallee ykn dhagaa hoofiifi ashawaa lafa keessaa qotamee ba'u qabdi. Bal'inni lafa aanaan Amboo hektaraan 83,599.6 ta'a. kanneen keessaa lafti qonnaa heektaara 62166.69, lafti dheedichaa heektaara 8370, lafti bosonaa heektaara 1379.1 fi lafti tajaajila biroo kennu heektaara 11682.9 ta'a.

Aanaa kana keessa sabaafi sab-lammii gara garaatu keessa jiraata. Baay'inni uummata Aanaa Amboos gara 120,129 ta'a. Aanaan kun gandoota 32 fi bulchinsa Magaalaa 1 (meexxi) qabdi. Gandoolee kanneen keessaa warreen tajaajila ibsaa argachaa jiran gandoota 4 yommuu ta'an, kanneen bufata fayyaa qaban immoo gandoota 5dha. Akkasumas, gandoonni mana barnootaa sadarkaa 1ffaa qaban gandoota 33. Haalli qilleensa Aanaa Amboos gammoojji, baddaa fi badda daree dha.

Midhaan Aanaan Amboo kessaatti bal'inaan oomishamus muraasni: xaafii, qamadii, garbuu, daaggussaa, nuugii, talbaa, gaayyoo, shumburaa, boqqolloo, mishingaa, bunaafi kanneen kana fakkaatanidha. Gama beelladaatiin immoo kanneen aanaa kana keessatti bal'inaan horsiisaman saawwan, re'oota, hoolota, fardeen, gaangolii, lukkuuwwan fi kkf kaasuun ni danda'ama.

Bakkeewwan hawwata turizimiif hambaa seenaa Aanaan Amboo qabdu keessaa Bokkuu Xulee, Bokkuu Cittuu, Masqala Wacan fa'adha. Fageenya bakakeewwan kunneen Magaala Amboo irraa qabanis: Bokkuun cittuu km12 gara kallattii kibbatti, Bokkuun xulee km17 Magaala Amboo irraa kallatti Kaabattifi Masqalli Wacan km18 Magaala Amboo irraa gara kallattii bahaa

irratti argamu. Akka biroosharri Waajira Aadaa fi Tuurizimii Aanaa Amboo ibsutti, Bokkuun Xuleefi Bokkuun Cittuu jaarraa 16ffaa keessa akka hundeffamaniifi uummata Aanaa Amboofi Godina Shawaa Lixaa akkasumas, godinaalee ollaa hundaaf tajaajila guddaa kennaa akka jiru. Kuni Tajaajila kanneen wal lole araarsuu, kan wal miidhe gumaa baasisuufi gorsa adda addaa kennuu fa'adha.(Maddi Ragaan Waajira Aadaa Fi Tuurizimii Aanaa Amboo).

1.8.3.Amantii Uummata Aanaa Amboo

Amantiiwwan uummanni Aanaa Amboo hordofu ilaalchisee qorannoon gadifageenya qabu hanga ammaatti kan hin hojjetamne tahuu, akka odeeffannoon Waajira Aadaafi Tuurizimii Aanaa Amboo irraa argame akka agarsiisutti, akaakuwwan amantii aanicha keessatti argaman Ortodoksii , Waaqeffataafi pirotestaantiidha. Akka madda odeeffannoo kanaatti amantiin Uummata Oromoo aanichaa, akkuma Oromoota kaanii Waaqeffataa turan. Adeemsa keessa garuu isaan kaan Musliima, isaan kan immoo Ortodoksii fudhachaa waan dhufaniif, amantiin duraan uummatichi hordofaa ture Waaqeffannaan lakkoofsi hordoftoota isaa hir'ataa dhufuu danda'eera. Akka odeeffannoo kanaatti haala qabatamaa amma jiruun amantiiwwan uummata Aanaa Amboo baay'ina hordoftootatiin Ortodoksii sadarkaa duraarra kan jiru yoo ta'u waaqeffataan lammaffaa irratti argama. Waaqeffataatti aanuun sadarkaa sadaffaa irratti kan argamu amantii pirotestaantiiti.

1.8.4. Aadaalee Garaa garaa

Aadaa NyaataaFi Dhugaatii :- Aadaawwan askeessatti beekaman yoo ilaalle kanneen akka: aadaa nyaataa, Caccabsaa, Cuukkoo, Qorii, Marqaa, Hollataa Qorsoddomee yookaan dhodhoobboo, Qinccee, Daabboo, Caabitaa, Maxinoo, Akaawii, Buddeena, Mulluu, Qiixxaa waqeeffii kkf yoo ta'an Aadaa Dhugaatii: Farsoo, Daadhii yookaan Booka, Bulbulaa Dammaa, Bordee yookaan Farsoo Oromoofi kkf bal'inaan kan aanaa kan keessatti beekamanidha .

Uffata Aadaa: Bullukkoo, kofoo, kittaa, waaroo, kallee, wandaboo, sabbata, qoloo, Gaabii, Balasee, marxoo fa'i. Meeshaalee aadaa ulfoo ta'an : caaccuu, kallacha, Gaachana, callee, siiqqee alangaa, eeboo, geeba yookaan waancaafaatu argama.

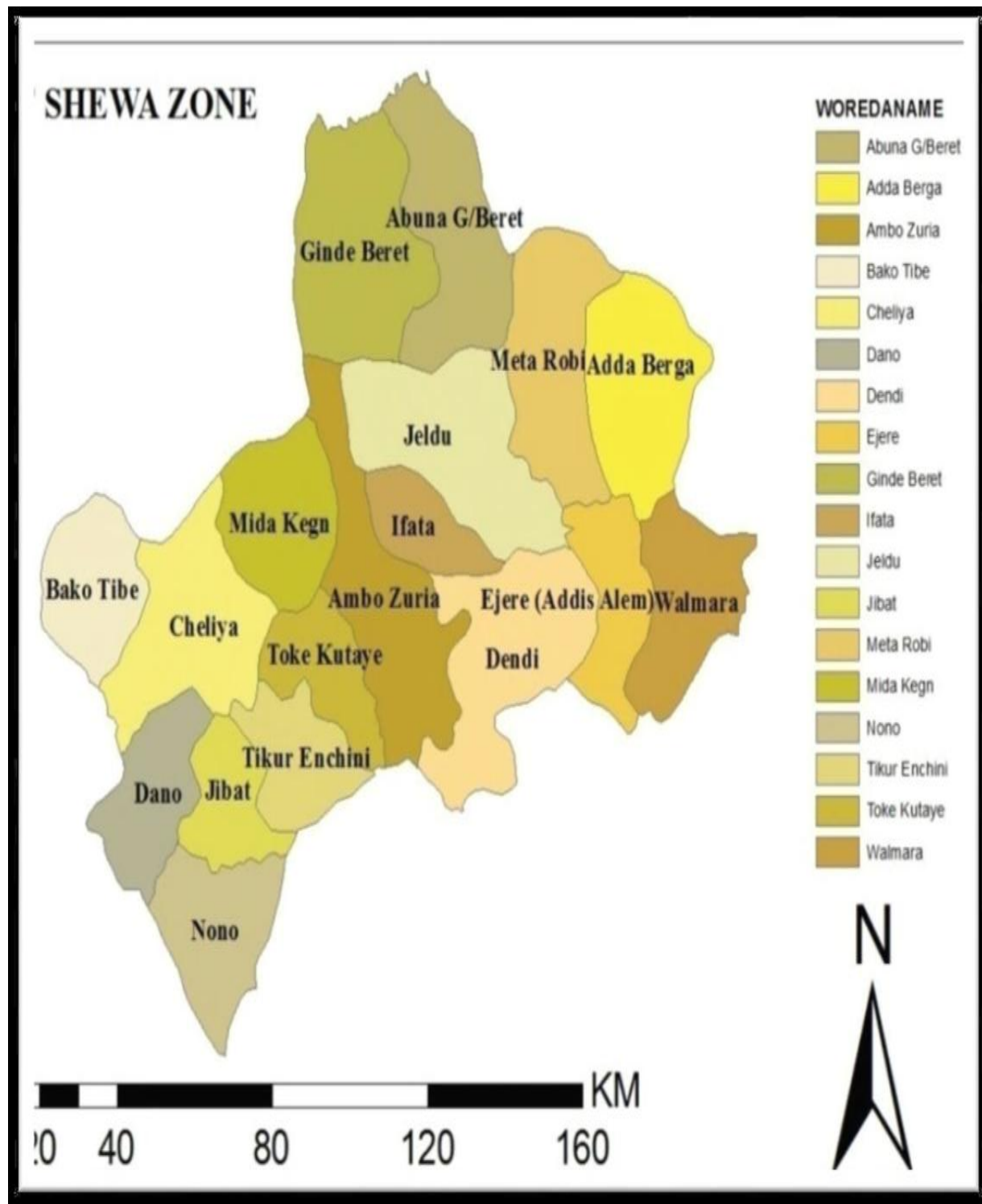
Aadaan fuudhaafi heeruma Aanaa Kana Keessatti Beekaman:- kaadhimmachuu, ollixoo sabat mari, waliin deemmachuufi kkf

Duudhaaleefi sirnoota adda addaa :- guddifachaa, gumaabaasuu, ateetee, gannii, araara, sirna Gadaa, sirna kabaja ayyaana masqalaa, sirba taabooree, ingiccaa yookaan qaammee, sirna da'umsaa, dhaqnaqabaafi k.k.f. bal'inaan kan argamanidha. (Maddi ragaa: Waajira Aadaafi Tuurizimii Aanaa Amboo 18/03/2018)

1.8.5. Daangaa Aanaa Amboo

Aanaan Amboo aanaalee gara garaatiin dangeffamtee argamti. Isaanis karaa bahaa Aanaalee Dandiifi Ilfataan, karaa lixaa Aanaalee Tokkee kuttayeefi Midaa qanyiitin, karaa kaabaa immoo Aanaalee Gindabaratiifi Jalduun, kibbaan immoo Aanaalee Wanciifi Ammayyaan daangeffamti. Kana malees, Aanaan Amboo aanaalee godina Shawaa Lixaa keessatti argaman keessaa kan baay'ee bal'aafi bakka hawwata turizimii hedduu qabdudha (Maddi Ragaa wajjira aadaa fi turizimii Aanaa Amboo)

1.8.6. Kaartaa Naanno Qorannich itti gaggeefame mul'isu

BOQONNAA LAMA: SAKATTA'A BARRUU

2.1 Fookiloorii

Fookilooriif hiika namoota hunda waliigalchu tokko kennuun rakkisaadha. Sababni isaas fookilooriin yaada bal'aa ta'e ofkeessaa qaba waan ta'eef. Yaada kana Simsf Stephens (2005:1) yommuu ibsan, *"Folklore is many things, and it's almost impossible to define succinctly. It's both what folklorists study and the name of the discipline they work within"* jedhu. Akka Yaada kanaatti fookilooriin waan baay'ee kan ofkeessatti qabatuufi jecha muraasaan ibsuun hindanda'amu. Fookilooriin maqaa dirree qorannichaafi waan hayyoonni fookiloorii qorataniif kennamedha. Kanaaf, yaadrimeen fookiloorii bal'aadha. Fookilooriin waan hawasni jiruufi jireenya isaa toora qabsiisuuf, beekumsa ganama (indigeneous knowledge) gargaaramee, kalaqee gamtaatiin itti gargaaramu mara ilaallata. Fookilooriin qaama olmaafi bultii dhala namaa hundaati. Jireenya guyya guyyaan ittiin oollee bullu hunda keessa fookilooriin jira.

Itti dabaluun, Sims fi Stephens (2005:10-11) Botkin (1938) wabeeffachuun fookiloorii akka armaan gadiitti ibsu:

Folklore is a body of traditional belief, custom, and expression, handed down largely by word of mouth and circulating chiefly outside of commercial and academic means of communication and instruction. Every group bound together by common interests and purposes, whether educated or uneducated, rural or urban, possesses a body of traditions which may be called its folklore. Into these traditions enter many elements, individual, popular, and even "literary," but all are absorbed and assimilated through repetition and variation into a pattern which has value and continuity for the group as a whole,

Yaada waanti hubatamu fookiklooriin qaama amantii aadaa irra caalaa afaaniin daddarbaa dhufedha. Gareen hundumtuu kan barates ta'e kan hinbaratiin, kan magaalaa yookiin baadiyyaa, dhimmii fi faayidaan walitti isaan fidu fookiloorii jedhamuu danda'a. Aadaan kunis dhimmoota baay'ee ofkeessatti qabata.

Dundes (1965) immoo yaada kana gama isaan yommuu ibsu, maalummaa 'Foklore' jedhuu akka namni kamiyyuu hubatutti hiikuun nidanda'ama. Kunis jechoota 'Folk' fi 'Lore' jedhuu hiikuunidha. Jechi 'Folk' jedhu garee namootaa xiqqaatee xiqqaatu dhimma tokko walii qooddatan bakka bu'a. Dhimmi isaan walitti hidhu sun ogummaa walfakkaatu, afaan, amantiifi kkf ta'uu mala.

‘Lore’n jechuun ammoo dhimma gamtaa miseensota ‘Folk’ walitti fide sana ykn gareen sun ittiin beekkamu kanneen akka aadaa, amantaa, araadaa, barsiifataa, ogummaa, biyyummaafi hiriyyummaa ta’ee jechaan, gochaan, ykn qabatamaan ibsamuu kan danda’uudha.

Namni kun itti dabaluu akka ibsutti, fooklooriidhaaf hiika tokko kallattiin kennuurra unkaawwan (akaakuuwwan) garaagaraa ittiin argamu tarreessuudhaan tokkoon tokkoo unkaawwaniitiif akkaataa amala isaaniitiin addaddaan hiikkaa kenuun filatamaa ta’uusaatiifi hubannoon gama kanaan gonfatamurraa hiikkaa Fokloorii dhiyeessuun kan danda’amu ta’uusaa eera. Akka ibsa kanaattis fooklooriin miseensota kanneen akka raagamtaawwan, afseenaawwan, hibboowwn, baacoowwan, jechamoota, faaruwwan booyichaa, tochaawwan (digimtii), eebba, abaarsa, kakuu, arrabsoo, qoccolloo, dubbii dabsuu, nagaya walii hawwu, uffata aadaa, sirboota aadaa, doo’ii aadaa, qoricha aadaa, amantii aadaa, meeshaalee muuziqaa, sirboota aadaa, looga, Ciigoo, maqaa masoo (Jaalalaafi leellifannaa), afwalaloo, barreeffamoota awwaalaafi soodduurraa, Kadhaa waaqaa, lakkofsa hidda latiinsaa, akaakuu nyaataa, hodhaa wixineefi sigaaJJaa (design), akaakuu dhahannaa dabbasaa akaakuu ijaarsa manaafi dallaa, guyyoota ayyaanaafi kkf hammata.

Yaada kana Filee (2016:30) immoo gama isaatiin jechi Folklore jedhu jecha jechoota Afaan Ingilizii lama ‘folk’ fi ‘lore’ jedhaman irraa kan ijaaramedha. ‘Folk’ jechuunis uummata yommuu ta’u, ‘lore’ jechuun immoo beekumsa jechuudha. Yaadrimeen jecha kanaa gara Afaan Oromootti yommuu hiikamus ‘beekumtaa’ jechuun nidanda’ama. Kunis jecha beekumsa jedhurraa hundee isaa ‘beekum-’jedhuufi jecha ‘uummata’ jedhurraa immoo birsaga xumuraa ‘-ta’ jedhu fudhachuun jecha ‘folklore’ jedhu kana beekumtaa jedhuun moggaasuun nidanda’ama jechuun ibsa.

Yaadrimeen beekumtaa kunis kan inni ofkeessatti qabatu beekumsa uummanni yookiin hawaasni tokko jiruufi jireenya isaa mo’achuudhaaf, to’achuudhaaf yookiin fala itti barbaaduudhaaf, waan adda addaa kalaquudhaaf, beekumsaafi falaasama isaa itti fayyadamee keessoo isaa karaa sochii qaamaa, meeshaa aadaafi afoolaan karaa ittiin waliif dabarsu yookiin hawaasa biroof ittiin beeksissuuf itti fayyadamudha.

“Folklore is a traditional beliefs, customs, and stories of a community, passed through the generation by word of mouth; a body of popular myths or beliefs relating to a particular place, activity, or group of people” (Oxford Dictionary of English, 2010:679).

Fookloriin, amantaa, barsiifataafi aadaa kan ummanni yeroodhaa gara yerootti keessa darbaa dhufe. Irra caala kan ofkeessatti hammatus, walaloo gaggabaaboo, af-seena, wanta yaadaan jiru, durduriwwan, seenaa durii dhugaa ta'uu yookin dhiisuu danda'uufi seenaa bara durii uumaa wajjin wal-qabatu ta'ee kan dhugaa hintaane fa'a. Fookloriin wantoota biroos niqabaata: aartii, ogummaa daansiwwan, taphoota, sirboota dargaggeessaa gaggabaaboo, mammaaksota, hiibbowwan, sirboota, gochoota ragaa irratti hin hundofne, guyyaa ayyaanaafi kabaja amantaalee dabalachuu danda'a.

Folklore is any of the beliefs, customs and traditions that people pass on from generation to generation. Much folklore consists of ballads, fairytales, folktales, legends and myths. Folklore also includes arts and crafts, dances, games, nursery rhymes, proverbs, riddles, songs, superstitions, and holiday and religious celebrations (world Inc. 1994:322).

Akka yaada kanaatti fookilooriin amantaa, duudhaafi barsiifata uummanni dhalootaa dhalootatti daddabarsu hunda ilaallata. Kunis fookilooriin baacoowwan, durduriwwan, afseenaawwaniifi raagamtaawwan, akkasumas, ogummaawwan harkaa, sirboota, taphoota, mammaaksota, hibboowwan, ayyaanotaafi amantiiwwan ofkeessatti hammata.

2.1.1 Faayidaa Fookiloorii

Fookilooriin faayidaa baay'ee qaba. Georgesfi Jones (1995:314) faayidaa fookilooriin hawaasaaf qabuun yoo ibsan,

Through folklore people can educate or acculturate each other; perpetuate, challenge or modify a groups social norms and values; inform others about the basis for or nature of their culture; reveal or display their identity, traditional, knowledge, or competence; and entertain or be entertained, jedhu.

Yaadni kun kan ibsu fookilooriin hawaasa tokko kallattii hedduutiin tajaajila. Hawaasni fookilooriitti gargaaramee walbarsiisa, dudhaa hawaasaa toora qabsiisa, fooyyessa, waa'ee eenyummaafi seenaa addunyaa isaa beeksifata, ittiin bashannanaa walbashannansiisa.

Folklore is crucial to a knowledge of human experience...the advantage of folklore is that it conveys what people think in their own words and actions, and what they say or sing in folklore expresses what they might not be able to in everyday conversation. in folklore, more than in other forms of human evidence, "one finds a people's own un selfconscious picture of themselves (Dundes & Bronner, 2007:1).

Kanarraas waanti hubatamu fookilooriin beekumsafi muuxannoo dhala namaa baruuf tajaajiludha. Faayidaan fookiloorii inni biroon immoo waan hawaasni yaadu, waan inni jedhu yookiin sirbu nama hubachiisa. Kana malees, fookilooriin damee beekumsaa kamiyyuu caalaa waa'ee hawaasa tokkoo nama hubachiisa.

2.1.2 Dameewwan Fookiloorii

Fookilooriin dameewwan adda addaa ofkeessaa qaba. Yaada kana Sims fi Stephens (2005:2) yommuu ibsan,

Folklore is present in many kinds of informal communication, whether verbal (oral and written texts), customary (behaviors, rituals) or material (physical objects). It involves values, traditions, ways of thinking and behaving. It's about art. It's about people and the way people learn, jedhu.

Ibsa kanarraa akkuma hubatamu, fookilooriin waliigaltee alidilee baay'ee keessatti, dubbii afaanii (afee ogafaaniifi barreeffamaa), duudhaa (amaleeffatamaafi amantii) yookiin meeshaalee (wantoota qabatamoo) keessatti argama. Kunis barsiifata, haala hawaasni itti yaaduufi amaleeffatu ofkeessaa qaba. Fookilooriin waa'ee ogummaa, waa'ee hawaasaafi karaa namoonni ittiin baratanidha.

Fookiloorii dameewwan gurguddaa afuritti qooduun nidanda'ama. Isaanis: afoola/ogafaan [oral literature], meeshaalee aadaa [Cultural materials], barsiifata/duudhaa hawaasaa [folk custom] fi ogummaasochii qaamaa [performing folk art] dha (Dorson, 1972:1).

2.1.2.1 Ogummaa Sochii Qaamaa

Aartiin sochii qaamaa damee fokloorii keessaa tokko ta'ee sochii qaamaatiin kan agarsiifamuufi afoolatti lubbuu horuuf gargaara. Damee kana jalatti muziiqaa aadaa, daansii aadaa, shubbisaafi ragada aadaa, shaggooyyee, geelloo, zeekkara, gajafa, tirrii, diraamaa aadaafi wantoota isaan kanneen fakkaatan ogummaa qo'atuufi wantoota qo'atamanfaa hammata (Fekade, 1991:12). Yaada kanarraas akkuma hubatamu ogummaan sochii qaamaa waan bala'aa ta'e kan ofkeessatti hammatuufi fookiloorii qabatamaa kan taasisu ta'uu isaati.

2.1.2.2 Afoola

Afoolli qabeenya/ragaa maalummaa saba tokkoo himan keessaa isa tokkodha (Abarraafi Gaaddisaa, 1990, Abarraa, 1991, Fekade, 1991).

Afoola jechuun akkuma maqaa isaa irraa hubatamu barreeffamaan osoo hinta'iin afaaniin

dhalootaa dhalootatti darbaa kan dhufeeffi darbaa kan jiru, fuuldurattis kan darbu damee fookiloorii saba tokkooti. Sabni tokko eenyummaa, amantii, haala jiruufi jireenyasaa, heeraafi seerasaa, falaasamaafi hoodasaa, walumaagalatti, ilaalcha addunyaarra jiru kanaaf qabu gara dhaloota itti aanutti dabarsuuf shoora afoolli qabu olaanaadha.

Uummata keessatti gareen ta'uun ykn dhuunfaan afoolatti fayyadamuun haala keessa jiran hubachuun walqeequ, kan darbe ittiin yaadatu, kan amma irra jiran ittiin hubatu, kan gara fuulduraatti dhufu ittiin akeeku, haala uummata naannoo ittiin xiinxalu, madda dhaloota isaanii ykn haala ittiin walhoran ittiin ibsu, ciminaafi dadhabina isaanii ittiin xiinxalu. Kanaaf, afoolli uummata tokkoof faayidaa guddaa kenna (Abarraa, 1999:1-2).

Yaada kana Imaanaa (2007) yoo ibsu, “Afoolli meeshaa duudhaan, amantiin, dinagdeefi siyaasni hawaasa tokkoo kan afaaniin dhalootaa dhalootatti ittiin daddarbudha. Akkuma namni tokko maalummaa isaa daawwitii keessatti argu, hawaasnis muuxannoo yeroo dheeraa horateefi tuullate afoolatti gargaaramuun ofduuba deebi’ee arga. Akkasumas, beekumsaafi muuxannoo hawaasa tokkoo yeroo dheeraa waan ta’eef, sona aadaa, safuufi seenaa hawaasichaa ifa baasa. Akka dhaloota fufutti lufus nitaasisa,” jedha.

Verbal folklore includes any kind of lore involving words, whether set to music; organized in chronological, story form; or simply labeling an activity or expressing a belief in a word or phrase. Some of the most recognizable forms of verbal lore studied by folklorists are folk songs, myths, and folk tales (Sims & Stephens, 2005:13).

Ayaadni kun Afaan Oromottin yemmuu ibsamu afoolli damee fookiloorii ta’ee kan afaaniin dhalootaa dhalootatti darbu kanneen akka sirba, raagamtaafi durduriwwan ofkeessatti kan hammatudha. Walumaagalatti, afoolli amantaa, duudhaafi falaasama saba tokkoo ibsuu kan danda’u ragaa seenaa, aadaafi jireenya dhaloota darbee kan ta’e damee fookiloorii saba tokkooti.

2.1.2.3 Meeshaalee Aadaa

Meeshaaleen aadaa damee fookiloorii keessaa isa biroota. Yaada kana Sims fi Stephens (2005:13-16) gama isaanii yommuu ibsan,

Material folklore takes a number of different forms, some of it “permanent,” such as architectural structures or functional tools, and some of it ephemeral, such as food, body painting or paper ornaments. Permanent or not, material culture has in common that it is tangible can be touched, seen, eaten or lived in. In many cases, these material objects are handcrafted, but they also may be mass-produced items that are used in expressive ways, such as holiday decorations, or toys or artifacts, jedhu.

Yaadni kun gara Afaan Oromootti yommuu hiikamu, meeshaaleen aadaa bifa garaa garaan argama. Kanneen keessaa kaan warra yeroo dheeraaf ta'uu danda'an kanneen akka meeshaalee miidhaginaa yookiin meeshaalee dhimmoota biroof itti gargaaramnufi kanneen biroon wantoota yeroo gabaabaaf turan kanneen akka nyaataa, halluu qaama dibataniifi faaya waraqaarraa hojjetamudha. Meeshaaleen aadaa kan yeroo dheeraaf turanis haata'an kan yeroo gabaabaaf turan wantoota wal isaan fakkeessu niqabu. Kunis lamaanuu qabatamoodha. Kana jechuun kan ijaan argamaniifi harkaan qaqqabatamanidha. Meeshaa aadaa kanneen keessaa kaan ogummaa harkaa namoota dhuunfaan hojjetaman yoo ta'an kanneen biroon immoo kan hawaasa waliin hojjetanidha.

Feqade (1991:15) hayyuu Dorson (1965) wabeeffachuun meeshaalee aadaa yoo ibsu, "Meeshaaleen aadaa meeshaalee ogummaa harkaa uummataa, fakkiwwan bifa aadaan hojjetaman, ogummaa ijaarsa gamoofi kkf gama aadaatiin uummataan hojjetaman, uffata aadaa, qophii dhugaatiifi nyaata aadaa hammata," jedha.

Meeshaaleen aadaa saayinsii dhimmoolee hawaasummaa, siyaasaafi dinagdee uummata tokkoo karaa meeshaalee ogummaa uummatichaan oomishamanii kan qoratudha (Warquu, 2001:88).

Meeshaaleen aadaa kan ilmi namaa teekinolojii hammayyaatiin fayyadamuu otoo hinjalqabiin dura ogummaa uummata bira turedha. Ilmi namaa kunis barreeffamaan walii galuun otoo hinjalqabamiin meeshaalee garagaraa harka isaatiin tolchuun itti fayyadamaa tureera; ammas itti fayyadamaa jira

2.1.2.4 Duudhaa Hawaasaa

Duudhaan hawaasaa ummata keessatti umri dheeraa kan lakkoofsiseefi hawaasni hundi itti waliigalee fudhateedha. Kana ilalchisee Green (1997: 167) akkas jedha, <<*Custom is the traditional and expected way of doing things , and it is a vast aggregate of human behavior. Folklorists tend to consider custom as a component of folk belief or folkways*>>

Yaada kanarraa akkuma hubatamu dhuudhaa jechuun haala baratamaa ta'e tokkoon waa hojjechuu ta'ee innis amaloota dhala namaa hedduu kan kan ofkeessatti hammateedha. Beektonni fooklooriin dudhaan qaama fookiloorii jiraanyaati jedhu .Akkasumas akka Assaffaa Tafarraa(2009:34) ibsutti, barsiifata hawaasaa keessatti amala ilamaan namaa akkas jennee kunne murtee dabarsuun dura, dhiibbaa aadaa naannoofi barsiifata ittiin guddate, duudhaa,

hawaasummaa mala jiruu(survival strategy) hawaassichaafi beekumsa aadaa(indigenous knowledge) qalbiffachuun hubachuun barbaachisaadha.

Duudhaan hawaasaa damee fookiloorii keessaa isa biroota. Yaada kana Sims fi Stephens (2005:16) yommuu ibsan,

A custom is a repeated habitual action, a usual way of doing something. For folklorists, custom refers to patterned, repeated behavior in which a person's participation indicates involved membership. These practices may be situations that are stylized and/or "framed" by special words, gestures or actions that set them apart from everyday behaviors, or they may be as simple as gestures used in everyday communication within an intimate group of friends, jedhu.

Akka yaada kanaatti duudhaan kan yeroo dheeraaf irra deddeebiin raawwatamu, karaa beekamaa wanti tokko ittiin hojjetamudha. Akka qorattoota fookilooriitti immoo duudhaan amala qindaa'aa irra deddeebiin mul'atu kan namni keessatti qooda fudhatu miseensummaa isaa agarsiisudha. Gochaawwan kunneen tarii haalawwan jechoota, sochii qaamaa/raawwii addaan faayamanii kan mala guyya guyyaa irraa adda ta'an yookiin akkuma sochii qaamaa gareen hiriyya ta'an tokko walquunnamtii guyya guyyaa keessatti raawwatanii salphaa ta'uu danda'a.

Mata duree kana jalatti kanneen hammatamanis: feestivaalaafi kabaja fisheewwanii (festivals and celebrations), taphootaafi bashannana (recreations and games), qoricha aadaa (folk medicine), amantii aadaa (folk religion), kabaja sadarkaalee umriifi guddinaa (rites of passage), lakkoofsa dhahataa (callender custom) fi taateewwan nyaataa (food events) dha (Fekade, 1991:13).

A broad genre of folklore that includes expressions and behaviors variously called superstition, popular belief, magic, the supernatural, old wives' tales, folk medicine, folk religion, weather signs, planting signs, conjuration, hoodoo, root work, portents, omens, charms, and taboos (Green, 1997:606).

Ibsa kanarraa kan hubatamu, duudhaan hawaasaa gooroo guddaa fookiloorii ta'ee ibsawwaniifi amaloota kanneen tolchaa, amantii aadaa, qoricha aadaa, mallattoolee haala qilleensaa, mallattoolee adda addaa, milkiwwan, faayafi safuu jedhaman ofkeessatti hammata.

2.1.2.4.1 Milkii

Galmeen jechootaa Longman Dictionary of Contemporary English jedhamu milkii yoo ibsu, "Omen is a sign of what will happen in the future" jedha (Summers, 2006). Ibsa kanarraa akkuma hubatamu, milkiin mallattoo wanta gara fuulduraatti ta'uu ibsa. Akkasumas. Jecha milkii jedhuu fiixaan bahinsa karoora yookaan kaayyoo tokkoo jechuudha. Milkiin wanti karoorfame

yookaan galmaan ga'uuf yaadame tokko fiixaan bahuufi fiixaan bahuu dhiisuurratti wantoota dhiibbaa gaarii yookaan dhiibbaa badaa geessisanidha.

Milkiin dhiibbaa alaan (external force) sammuu namaa keessatti wantoota gara fuula duraatti nama mudachuu danda'aniif xurree namatti kan ibsu yookaan raajuudha. Mallattooleen milkiis wantoota ijaan argamaniifi kanneen ijaan hinargamneen yookaan kanneen lubbuu qabeeyyiifi lubbuu dhabeeyyii tahaniin ibsamuu yookaan bakka bu'amu danda'a (Filee,2016:115). Akkasumas,Green (1997:606-607) immoo gama isaatiin *"Omen is folk beliefs that are signs of future events. Some of these can be controlled and some cannot...Popular manifestations of consulting omens include palm reading, tea-leaf reading, and astrological reading of the stars," jechuun ibsa.*

Yaada kanarraa akkuma hubatamu, milkiin gosa amantii aadaa ta'ee mallattoo wanta gara fuulduraatti ta'u tokkooti.Milkiwwan kanneen keessaa gar tokko kan to'atamuu danda'an yommuu ta'an, kanneen biroon immoo kan to'atamuu hindandeenyedha.Milkiwwan bebbeekamoonis barruu harkaa ilaalu, baala shayee ilaaluufi dhaha lakkaa'uudha.

Everyday folk beliefs are full of omens that, depending on degree of belief, can affect people's behavior. Dropping a dishcloth is a sign that a visitor is coming; an itchy palm means that you will receive money; an aching joint can mean that a storm is coming. Other omens predict death or disaster: a bat flying into a room, a meteor falling, a certain bird or animal calling after dark (Green,1997:607).

Akkuma yaada kanaa oliirraa hubatamu, amantiin aadaa hundi milkiwwaniin kan guutamedha. Amantiin aadaa kunis sadarkaa itti amanamu irratti hundaa'ee amala namootaarratti dhiibbaa geessisuu danda'a. Fakkeenyaaf, huccuun gabatee maaddii qoorsuuf oolu yoo lafa bu'e, keessumaatu dhufaa jira; barruun harkaa yoo nama hooksise, qarshii argatu; yoo buusaa nama d hukkube, bubbee hamaatu dhufaa jira jedhama. Milkiwwan biroon du'a yookiin balaa mul'isu: simbirri halkanii yoo mana lixxe, urjiin yoo buute, simbirri tokko yookiin bineensi halkan yoo nama waame.

Aakkasumas Solomoon(2007:181) milkii yoo ibsu,

ሚልኪ የተለያዩ ድርጊቶች ወይም ትምህርቶች (symbols) ካላቸው ማህበራዊ ትርጓሜ በመነሳት ወደ ፊት ይገጥማሉ ተብሎ የሚታሰቡ ጥሩ ወይም መጥፎ ክስተቶችን የሚይዝ ነው፡፡ ይህ ሃገረሰባዊ እምነት ሰዎች ከሚያጋጥሟቸው ሁኔታዎች፣ ድርጊቶች፣ አጋጣሚዎች ወዘተ. በመነሳት ወደፊት የሚያጋጥሙ ክስተቶችን እምነት በማድረግ ቀድመው ትርጓሜያቸውን ለማወቅና ለመረዳት የሚሞክሩበት የመፈክሪያ መንገድ ነው፡፡

Akkuma yaada kanarraa hubachuun danda'amu milkiin gochaawwan ykn dinqiiwwan gaarii ykn yaraa hawwasummaa keessatti hiikti itti kennamee gara fuulduraatti nita'a jedhamee itti amanamuudha. Kunis milkiin amanitti ykn duudhaa hawaasaa ta'ee taateewwan, gochaawwan, mudannoowwan garaagaraa darban irraa ka'uun gara fuula durrattis haaluma walfakkaatuun niraawwatamu jedhamee kan ittiin dhaadatamuudha.

2.1.2.4.1.1 Gosoota Milkii

Milkiin bakka gurguddaa lamatti qoodama. Isaanis milkii gaariifi milkii gaarii hintaane jechuun Filee (2016) barreessee jira. Galmeen jechootaa Afaan Oromoo immoo gama isaan yoo ibsu, gosoota milkii mallattoo carraa gaariifi mallattoo carraa yaraa jechuun bakka lamatti qooda (Kabbadaafi kanneen biroo, 1996).

Gosoota milkii ilaalchisee Solomoon(2007:181) yoo ibsu, “የሚልኪ አይነቶች እንደ ማህበረሰቡ ባህል የሚለያዩ ና በርካታ ብሆኑም ጠቅላላ ባለ መልኩ ለመግለጽ የህልም ፍቺ፣ ገድ፣ አንጋዳ ና ሟርት ማለት ይቻላል፡፡” jedha

Akka yaada kanaatti milkiin hawaasa keessatti gosa garaa garaafi hedduu ta'uyyuu hiika abjuu, carraa, waan jallaa fi tolcha jechuu qoqqooduun nidanda'ama. Yaada kanarraa akkuma hubatamu gosoonni kunis akkuma waliigalaatti kanneen milkii gaariifi milkii gaarii hintane jedhamanii bakka lamatti kan qoodamaniidha.

a) Milkii Gaarii

Milkii gaarii jechuun abdii jireenya dansaa namaa gara fuula duraa kan namatti mul'isu yookiin namatti ibsudha. Milkii gaariin kallattii gaarii adda addaan kan namatti ibsu yommuu ta'u, kunis namni tokko jiruufi jireenya isaa abdiifi onnee qabeessaan halkaniifi guyyaa akka tattaafatuuf ga'ee olaanaa qaba (Filee, 2016:116).

Milkiin gaariin kunis wantoota ijaan argamaniifi ijaan hinargamneen ibsamuu danda'a. Fakkeenyaaf, namni kadhannaa gaa'elaa adeemuuf jedhu duraan dursa milkiiwwan ijaan argaman keessaa biqila biqilchuun biqillli sun haala gaariin yoo biqile gaa'elli raawwachuu adeeman yookaan yaadan akka gaarii ta'utti amanama (Isuma).

b) **Milkii Gaarii hintaane**

Milkiin gaarii hintaane immoo kan jiruufi jireenya hawaasaa yookaan nama dhuunfaarratti ofitti amantummaa dhabamsiisu yookaan jireenya gaariif abdii kan kutachiisudha. Mallattooleen milkii badaa wajjin walqabatan kunneenis dhimmoota hawaasummaa, dinagdeefi siyaasa, walumaagalatti, jiruufi jireenya hawaasaa yookaan nama dhuunfaa irratti kanneen miidhaa fidan ta'uu danda'u. Milkii gaarii hintaane kunis beekumta Oromoo keessatti wanta ijaan argamaniifi kanneen ijaan hinargamneen yookaan kanneen lubbuu qabaniifi lubbuu hinqabneen ibsamuu danda'a (Filee,2016:117).

Akkuma yaada armaan oliitti milkiin jireenya dhala namaa guyyaa guyyaa keessatti kan isa mudatuu ta'ee, innis lubbu qabeeyyiifi lubbu dhabeyyiidhaan kan mul'atu ta'uu isaa ibsa.

2.2 Yaaxxinaalee

Hayyoonni fookiloorii yaaxxinaalee dhimmoota fookilooriin darbu hubachuufis ta'e ibsuuf isaan gargaaran adda addaa lafa kaa'aniiru.Isaan keessaa yaaxxinni xiinsammuu, yaaxxinni caasaafi yaaxxinni faayidaa adeemsa xiinxala ragaalee qorannoo kanaa keessatti dhimma itti bahamaniidha.

Haata'u malee, yaaxxina fookiloorii hiikuuf oolan kunneen damee fookiloorii qorannu irratti hundaa'uun jijjiiramuu danda'u. Akkasumas, faayidaan yaaxxina tokkoo kan isa biroo wajjin walirra bu'uu yookiin tokko ta'uus mala (Sims fi Stephens, 2005).

2.2.1. Yaaxina Xiinsammuu (Psychoanalytic Theory)

Sims fi Stephens (2005: 187) Waa'ee yaaxina xiinsammuu ilaalchisee akkas jidhu:

The psychoanalytic approach to interpretation holds a place in folklore studies, though its history is more complex. Psychoanalytic analysis involves the interpretation of symbolic meanings within texts that illuminate shared developmental and life experiences of all humans. There has been a connection between psychoanalysis and folklore, as many psychoanalysts think a culture's folklore presents a look at its collective psychological concerns.

Kana jechuunis yaaxxinni xiinsammuu walxaxaa ta'uyyuu qorannoo fookiloorii xiinxaluu keessatti iddoo guddaa qaba .Xiinxalli xiinsammuu malummaa hiikkaa mallattoo dhokataa barreeffama tokko keessa jiru, muuxannoo uummanni hundi wallin qooddatu tokko adda baasee kan xiinxaluudha. Xiinxala xiinsammufi fookiloorii gidduu walitti hidhiinsa guddaatu jira sababiin isaas

beektonni xiinsammuu fookilooriin aadaa waa'ee dhimma xiinsammuu walitti qabamee tokkoo ilaala jedhu.

Akkasumas milkii ilaallannaan xiinsammuu hawaasichaa waanta miidhuufi waan fayyadu gidduu walitti hidhiinsa guddaatu jira. Sababiin isaas wanti milkii ilaallannaa keessatti raawwatamu baay'een isaa dhimma xiinsammuu hawaasa fookiloorii sanaa kan ilaaludha.

Dabalataanis Sims fi Stephens (2005:191)akkas jedha,

Psychoanalysis provides insight into the more symbolic, psychological aspects of folklore that other approaches may not address in as much depth. As Dundes argues that psychoanalytic interpretation offers one of the most in-depth ways to go beyond mere collection of texts or artifacts and descriptions of context.

Akka Yaada armaan oliitti, xiinxalli yaaxxina sammuu mallattoofi dhimma xiinsammuu fookiloorii tokkoo kan yaaxxinaleen biroo bira gahuu hindandeenye gadifageenyaan ibsa. Akkasumas akka Dundes jedhtiis xiinxalli xiinsammuu adeemsa ergaa gadifagoo barreeffamaafi haala barreeffamichi keessatti ibsame duuba jiru kan ibsuudha.

Akka yaada kanaattis, qorannoon fookiloorii xiinsammuu hawaasa itti fayyadamu bu`uura godhachuu akka qabudha. Kunis hawaasni jiruufi jireenya isaa keessatti waan amaleeffate, waantotas waan irraa ka`ee jedhuu qaba, sababii jedhuufis qaba. Akki itti fayyadama hawaasichaattis haala garee hawaasa sanaa wal hubachiisuu danda`uufi ergaa dabarsuu danda`uuni. Fakkeenyaaf, abjuu hiikkachuuf tooftaan gareen hawaasaa tokko itti gargaaramu haala walfakkaatuun ta`uu danda`a, waan keessa jiru, waan isa quunnamu, waan sodaatuufi kan kana fakkaatu bu`uureffachuun akkaataatti waan abjoteef hiika kennu qaba. Kana ilaalchisee Tyson (2006:21) akkas jetti,

Psychoanalytic concepts have become part of our everyday lives. To increase our chances of interpreting our dreams accurately, we must learn over time how we tend to represent certain ideas, feelings, and people in our dreams, and we must know the context in which a particular dream image occurred: what happened in the dream before, during, and after a particular dream image appeared? Example, dreams about buildings may refer to my relationship with some institution that the building represents for me, for example, the church, the school, the company for which I work, or the law .

Akka yaada armaan oliitti, dhimmi xiinsammuu qaama jireenya keenyaa guyyaa guyyaati. Hiikkaa abjuu seeraan xiinxaluuf, Yeroo dheeraadhaaf akkata waantonni, yaadonni, namoonni abjuu

keenya keessatti mul'atan fi haala akkamii keessatti suurri abjuu sanaa akka mul'ate beekuun barbaachisaadha. Abjuun dura, yeroo abjuu fi abjuun booda maaltu abjuu keessatti mul'ate? Fakkeenyaaf abjuun waa'ee gamoo tarii waa'ee dhaabbata anaan walitti dhufeenya qabuu tokkoo, fakkeenyaaf, waaldaa, mana barumsaa, dhaabbata ani keessa hojjedhu ykn seera ani ittiin hojjedhu tokko bakka bu'uu danda'a. Muuxannoon xiinsamuu fooklorii irraa argamu jiruufi jireenya hawaasichaa keessatti fayidaa qaba. Fakkeenyaaf haala namni tokko abjuu keessatti arge irratti hundaa'uun hiika itti kenna.

Yaada Kana ilaalchisee Tyson (2006:16) akkas jetti,

Many psychological experiences can function as defenses. For example, fear of intimacy, fear of emotional involvement with another human being is often an effective defense against learning about our own psychological wounds because it keeps us at an emotional distance in relationships most likely to bring those wounds to the surface.

Muuxannoowwan xiinsamuu irraa argaman hedduu isaanii waan tokko ofirraa qoluuf ykn ittisuuf fayyadu. Fakkeenyaaf, miidhaan sababa hiryummaafi miira keenya numudate yoo jiraate miidhaan sun akka nutti hindeebineef miidhaan xiinsamuu duraa sun miira keenya to'achuuf nufayyada.

Kanaafuu, akka itti fayyadama fooklorii hawaasa tokko keessatti argamuutti xiinsamuu itti fayyadamaa sanaa bu'uura godhata. Kunis yaada sammuu isaarraa ka'ee haala qabatamaa argamu keessatti hawaasni akkaataa itti fayyadamuufi dhimma itti fayyadamuufii qaba. Kun immoo, hawwasa hunda biratti fookloriin hundi tajaajila tokkoof yookiin hiika walfakkaatu kennuuf akka hin oolle agarsiisa.

Waan kana ta'eefis, qorataan fooklorii tokko fooklorii jiru giddu galeessa godhachuun qu'annoo geggeessuu otoo hintaane xiinsamuu itti fayyadamtoota fooklorii sanaa giddu galeessa godhachuun maaliifi akkamitti itti fayyadamu, fooklorii isa kamtu ergaa akkamii akka qabaaf, bakki bu'insi yaadaa isaan fooklorii garaa garaaf itti gargaaraman maal fakkaata jechuun waan itti fayyadamaan sun bu'uura godhate xiinxaluun barbaachisaa ta'uusaati.

Kanumarratti hundaa'uun dhuudhaan milkii ilaallannas xiinsamuu hawaasichaa kan giddu galeessa godhate waan ta'eef yaaxxina xiinsamuu kanatti fayyadamuun ragaaleen duudhaa milkii ilaallanna kana ilaachisee funaanaman xiinxaluun murteessaadha.

2.2.2 Yaaxxina Caasaa (Structuralist Theory)

Yaaxxinni hayyoonni fookiloorii dhimmoota fookilooriin darbu hubachuufi ibsuuf itti gargaaran yaaxxina caasaati. Gara dhuma bara 1950 keessa otuma garaa garummaan aadaa jiraatus caasaa attamiitu dhala namaa walitti hedhee akka jiru hayyoonni hedduun kan akka Ferdinand de Saussure fi Claud levi-Strauss qorannoo isaanii yeroo gaggeessan bu'uura yaaxina caasaa kana kan hudeessan ta'uu isaa (Dundes ,2007) fi (Tyson, 2006: 125) ibsaniiru. Hayyoonni biros kana bu'uura godhachuun waa'ee yaaxxina kanaas waan hedduu jedhaniiru. Fakkeenyaaf, Oliver (1996) akka ibsutti ijjiiramni adeemsa bakkaafi yeroo keessatti soorata dhala namaa akka ta'e beekamaadha. Kanaaf yaaliin dhalli namaa naannoo isaa waliin wal simsiisee deemuf godhu ammoo jijjiirama kana hedduu saffisiisa. Kun ammoo yaalii namni waan naannoo isaa jiru sana hiikuuf godhu, mallattummaa kennuufiifi kallattii xiyyeeffannaa isaafi gocha isaa yeroo yerootti akka inni jijjiiru taasisa. Jijjiiramni adeemsaan dhufe kun wantoota bifa bifaan qoqqooduutiin hubachuutti guddachaa dhufe. Adeemsa akkasii keessa caasessamni dhufe.

Haaluma walfakkaatuun Tyson (2006: 125) waa'ee yaaxxina caasaa kanaa ilaalchisee akkas jetti , *“Despite the very different ritual forms in which different cultures express important aspects of community life, it seems that all human cultures have some codified process , for example, mate selection, kinship ties, and initiation into adulthood”*.

Akkuma yaada kanarraa hubatamu aadaa garaa garaa keessatti barmaatileen garaa garaa waa'ee hawaasicha waan murteesaa ta'e ibsan jiraataniyyuu, aadaaleen dhala namaa hundi, fakkeenanyaa, akkaataa hirya gaa'elaa itti filatan, akkaataan waliin jireenyaa ykn walitti dhiyeenyaafi kaka'umsa gara umurii ga'eessummaatti nama fidu keessatti adeemsa caasaa mataa isaa walitti hidhinsa ifa ta'e akka jirudha.

Haaluma kanaan duudhaan milkii ilaallanaas dhalootaa dhalootatti daddarbaa yeroo deemu caasaa ifa ta'e tokko qabaachuu mala jechuudha. Kan waan ta'eef, xiinxala ragaalee keessatti yaaxxinni caasaati fayyadamuun barbaachisaa ta'ee mula'ta.

Gama biraatiinis Dundes waa'ee yaaxxina kanaa yeroo ibsu,

Function (and context) alone are not always sufficient to determine genres of folklore. Since structural analysis is concerned with the item itself rather than factors external to the item (factors such as its origin or function), it is more likely to be of assistance in determining the morphological characteristics of that item, characteristics which may be criteria to be used in defining a genre (Dundes, 2007: 127)

Akkuma yaada kanarraa hubachuun danda'amu yaaxxina faayidaa qofaan waa'ee akaakuu fookloorii tokkoo murteessuuf gahaa miti. Dabalalataanis, yaaxxinna caasaatti fayyadamuun malummaa ykn amaloota akaakuu fookloorii tokkoo gadifageenyaan adda basuun hikkaa gahaa ta'e kennuu nigargaara. Akkasumas yaaxxinni kun ergaa dhoktaa fookilooriin tokko hawaasa garee fooklorii sanaaf qabu adda baasuus akka danda'u Dundes ibseera.

Kun kan namatti mil'isu ergaa fookiloorii tokkoo xiinxaluuf caasaa uummtichi keessatti gargaaramus ilaaluun murteessaa ta'u isaati. Kana hubachuuf immoo yaaxinna caasaatti gargaagamuun fookloorii tokko xiinxaluun barbaachsaa waan ta'eef, adeemsa xiinxala ragaa qorannoo kanaa keessattis yaaxxini caasaa dhimma itti bahamee jira.

Dabalataanis Sims fi Stephens akkas jedhu, *The structuralist approach, while primarily applied to stories, works in many other genres too. Among the most widely shared structure-dependent verbal expressions are jokes and riddles.* (Sims fi Stephens, 2005: 180)

Yaada kanarraa akkuma hubatamu yaaxxinni kun irra caalaa seenessamootaa xiinxaluuf oola. Haata'u malee, dameewwan fookiloorii biroo baay'ees xiinxaluufis nigargaara. Dameeleen fookiloorii keessaa kanneen caasaa qabaachuun beekamanis hibboofi qoosaafaadha. Haata'u malee, akka Dundes jedhutti yaaxxinni kun fookloorii caasaa qabaaachuun beekamoo ta'an qofa qaaccessuu kan oolu osoo hintaane kanneen caasaa hiqabnes qaaccessuuf ni fayyada. Innis akkas jedha:

It should be understood that structuralism, the study of the interrelationships or organization of the component parts of an item of folklore, is not limited to narrative analysis. It can be applied to any genre of folklore. There are already a number of structural studies of such genres like superstition. (Dundes, 2007: 126)

Yaada kanarraa akkuma hubatamu Yaaxxinni caasaa walitti dhufeenya waantota xixiqqaan ijaarsa fookiloorii tokkoo keessatti qaban kan ibsu ta'ee dameewwan fookiloorii biroo kanneen caasaan isaanii ifa hintaane kan akka amantii aadaa ibsuufis nifayyada.

Kanaafuu milkiinis gosa amantii aadaa waanta'eef ragaalee dhuudhaa hawaasaa kana ilaalchisee funaanaman qaaccessuu keessatti yaaxxinni caasaa kan dnimma itti bahameedha.

2.2.3.Yaaxxina Faayidaa (Functionalist Theory)

Fookilooriin adeemsa odeeffannoofi amantaa gareen fookiloorii tokko waliif dabarsan ibsa. Akka hayyota fookilooriitti gareen fookiloorii tokko akkamittiifi maaliif fookilooriitti akka gargaaraman hubachuuf, afoola, duudhaa hawaasaafi meeshaalee aadaa garee sanaatu xiinxalama. Karaalee hayyoonni fookiloorii ergaa fookilooriin qabu xiinxalan keessaa tokko haala fookilooriin sun hawaasicha keessatti itti fayyadu xiinxaluudha. Yaaxxinaalee kana xiinxaluuf oolan keessaa inn tokko yaaxxina faayidaa jedhama.

Akka Sims fi Stephens, (2005) tii yaaxinni kunis nama William R. Bascom jedhamuun bu'uureffame. Akka nama kanaatti fookilooriin faayidaa afur qaba. Faayidaan inni tokkoffaan barsiisuudha. Innis fakkeenyaaf, ofeeggannoof, gamna akka ta'aniif dhiba'ummaa hambisuufi kkf barsiisa. Fayidaan inni lammaffaan miliquuf. Kunis fookilooriin hawaasicha dhiibbaa garaa garaa, fakkeenyaaf, dhiibbaa aadaafi siyaasaas-dinagdee jalaa baasuuf ykn milqsuuf fayyada. Fayidaan inni sadaffaan to'achuufidha. Kunis hawaasa tokko keessatti waantonni dhorkaa ta'an babal'achuun adeemsa jiruufi jireenya hawaasichaatti miidhaa akka hinfidneef fookilooriitti fayyadamuun hawaasichi waantota akkasii nito'ata. Faayidaa inni biroo foolikooriin qabu faayidaa cimsuuti. Innis aadicha tursiisuun cimee akka itti fufu gochuuf tajaajila.

Yaaxxinni Bascom kunis hayyoonni fookiloorii hiika fookilooriifi hawaasni fookilooriitti akkamitti akka itti gargaaramu xiinxaluuf kan isaan gargaaru qabxii bu'uuraa tokko argamsiise. Kun immoo namoonni maalummaa fookiloorii ibsuurra fookilooriin maal akka hojjetuufi maal akka ta'e hubachuuf karaa irra caalaa qabatamaa ta'een akka yaadaniif ka'umsa ta'e. Bu'aa yaaxxina Bascom argamsiises garee fookiloorii ilaalcha keessa galchuufi fookilooriin garicha biratti akka hiika qabu hubachuusaati.

Haluma kanaan hawaasti aadaa milkii ilaallaannaatti fayyadamus rakkoo itti dhufu jalaa milquufis ta'e to'achuuf waan isa dandeessisu qindeesee itti fayyadama jechuudha.

Bu'uurri Yaaxxina kanaas qaamoleen hawaasaa hundi wal ta'uun akka qaama tokkotti hojjetu yaada jedhu irratti hundaa'ee , xiyyeeffannoo guddaan gochaalee nam- dhuunfaa , akkaataa itti fedhiin nama dhuunfaa dhaabbilee hawaasa tajaaluu, xiinsammuun isaanii jijjiirama fiduuf gaheen inni qabu, aadaa fi fooklooriin yeroo gara garaatti hawaasummaa uummataa walitti itichuuf qaban guddaa ta'uu Ben – Amos (1993:290) dabalataan ibseera.

Yaaxxinni kunis fookiloorii akka karaa miseensi garee fookiloorii tokko duudhaafi odeeffannoo waliif dabarsanitti ilaala. Yaaxxinni faayidaa kunis hayyoota fookiloorii biratti fudhatamummaa argate. Sababni isaas Yaaxxinni kun walitti dhufeenya uumamaa hawaasaafi aadaasaa gidduu jiruu waan ibsuuf. Yaaxxinni kunis akka baay'ee bal'aa ta'e hubatame jira. Sababni isaas faayidaawwan fookiloorii Bascom tarreesse (barsiisuu, milquu, to'achuufi cimsuu) bakka tokkotti akka qorataman taasise waan ta'eef. Kun immoo faayidaa fookilooriin garee fookiloorii biratti qabu dhaabbataafi murtaa'aa akka ta'u taasise. Faayidaan fookiloorii hinjijjiiramu jechuun immoo gareen fookilooriis hinjijjiiramu jechuudha (Sims fi Stephens, 2005).

Haaluma kanaan hawaasini Orommoo duudhaan milkii ilaallannaa kanas achii as dhuftee walitti dabarsaa kan dhufe ta'uu isaa mul'isa. Kanaafis yaaxxinni faayidaa xiinxala ragalee milkii ilaallannaa qorannoo kanaa keessatti shoora olaanaa qaba.

Faayidaaleen arfan Baaskoom lafa kaahe kunis duudhaa milkii ilaannaa keessatti hawaasichi bakka itti fayyadamuu qabuufi maaliif akka itti fayyadamu ni beeka jechuudha. Tokkoo tokkoon haalota milkiin keessatti raawatamu hundi faayidaa barsiisuu, miliquu, to'achuufi cimsuu ofkeessaa qabu. Fakkenyaaf gurbaan fuudhaaf manaa osoo bahaa jiruu yoo horiin fe'isaa itti dhufte tooftaan furanii darbuus waan jiruuf, fe'isicha furee bira darbuun jalaa miliqa jechuudha.

Dabalataanis Dorson (1972) akka ibsetti kaayyoo guddaan Yaaxxina kanaa afoolli (oral literature) kan qoratamuuf ogummaaf qofa (for art sake) osoo hintaane, hawaasummaa, saayinsiifi dhaabbileen adda addaa hedduu osoo hinjijjiiramiin akka jiraataniif gargaarsa

kennuufi. Yaaxinni kun ka'umsi isaa antirooppoolojii akka ta'es ibseera. Namoonni ilaalcha kana cimsaa turan barattoota Boas kan ta'an Ruth Benedict fa'a akka ta'anis ibseera. Namoonni kun xiyyeeffannoon isaanii hawaasni akka ijaaramu barbaaduudha malee qaacceessi ogafaanii (oral literature) akka hinturres Finnegan (1970:30) irratti hubachiifteetti.

Akkuma waliigalaatti, ragaaleen qorannoo mata duree dhuudhaa milkii ilaallannaa kanaaf funaanamaan kanneen kan xiinsammuun walqabatan, kanneen kan caasaan walqabataniifi kanneen immoo kan faayidaan argisiisan waan ta'eef, Yaaxxinaalen armaan olitti ibsaman kunneen giddugaleessa godhachuun qaaceessi ragaalee gaggeeffameera.

2.3. Sakatta'a Qorannoowwan Walfakki

Qorannoowwan tokko tokko kanneen qorannoo kanaan walfakkaatan yeroo adda addaatti qoratamaniiru. Kanneen keessaa tokko qorannoo Dastaa Dassaalenyi (2015) sadarkaa digirii sadaffaatti mata duree “ A functional Study of Tulama Oromo Prose Narratives” kan jedhu keessatti akkas kan jedhu ibsee jira:

In Tulama Oromo culture, many creatures (wild animals, domestic animals, human, birds etc) are considered as good fortune (milkii gaarii) or bad fortune (milkii hamtuu). The traveler person will not be happy if he faces the fox on his way. There are instances when he changes the program if the fox cross his way. Black crow is considered as good fortune if you see him in your way.

Yaadni kun gara Afaan Oromooti yommuu hiikamu, akka aadaa Oromoo Tuulamaatti uumamni hedduun (bineensota, beeyiladoota, dhala namaafi kkf) akka milkii gaariitti ykn akka milkii hamtuutti ilaalamu. Namni imalaa jiru tokkoo yoo jeedalli isa qaxxaamurte gammachuu itti dhaga'ama. Yoo jeedalli isa qaxxaamurte yeroon namni sun sagantaa isaa sana haqus nijira. Haraagessa guraachatti yoo dhufan akka milkii gaariitti ilaala. Waa'een milkii gaariifi yaraa bineensota, beeyiladootaafi dhala namaa waliin walqabatu kaasuun isaa qorannoo kanaan wal isaan fakkeessa. Garuu qorannoon isaa kun (Seeneffamoota Afoolaa) afseenaa uummatichaa hedduu kan hammatu ta'ee isaan keessaa akka fakkeenyaatti milkiwan uumama kanneennin walqabatan akka jiran Ibse malee hariiroon wantoota milkiinittiin ilaalamaniifi hiika milkiif kennamu gidduu jirurratti kan xiyyeeffatu miti. Dabalataanis qorannoon inni amma gageeffamaa

jiru kun milkiwwan haalawwan garaa garaa keessatti ilaalaman kan biroos gadifageenyaan kan qoratuudha. Kunimmoo qorannoolee kanneen lamaan adda isaan taasisa.

Qixxeessaan (2008) sadarkaa digirii lammaffaatti mata duree ‘Xiinxala Hiika Mallattoolee Aadaa Haala itti fayyadamaa Keessatti: Godina Horroo Guduruu Wallaggaa Aanaa Habaaboo Guduruu,’ jedhurratti geggeesse isa biroota. Kaayyoowwan gooree qorannoo isaas gosoota mallattoolee aadaa gaa’elarratti, ayyaanarratti, waaqeffannaarratti fayyadamaniifi faayidaa hiika mallattooleen aadaa aanaa Habaaboo Guduruu keessaa ibsuu, akkaataa mallattooleen aadaa hawaasa keessatti hiikaman ibsuu, hiika mallattoolee keessatti milkii gaariifi badaa walqabatan addeessuu, faayidaa mallattoolee uumamaa tarreessuufi hiika mallattooleen abjuu keessatti qaban ibsuu ture. Qorannoo kana kan ammaa waliin kan falafakkeessu xiinxala mallattoolee keessatti waa’ee mallattoolee milkii gaariifi yaraatiin walqabaan ibsuu isaati.

Qorannoo gaggeeffamaa jiru kana immoo qorannoo kanarraa waanti adda isa taasisu kaayyoo isaaniiti. Kaayyon gooreen qaranichaa gosoota mallattoolee aadaa gaa’elarratti, ayyaanarratti, waaqeffannaarratti fayyadamaniifi faayidaa hiika mallattooleenratti kan xiyyeeffatu yoota’u Kaayyoowwan gooree qorannoo kanaa immoo milkiwwan haalawwan adda addaarratti ilaalaman tarreessuu, milkiwwan kanneen keessaa milkiwwan gaariifi milkiwwan gaarii hintaane adda baasuufi hariiroon wantoota milkiin ittiin ilaalamaniifi hiika milkiif kennamu gidduu jiru ibsuu irratti kan xiyyeeffatu ta’uusaati.

BOQONNAA SADII: MALLEEN QORANNICHAA

3.1 Saxaxa Qorannichaa

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa milkii ilaallannaa Oromoo Maccaa Godina Shawaa Lixaa Aanaa Amboo sakatta'uun xiinxaluudha. Kaayyoo kana galmaan ga'uufis malli qorannoo kana geggeessuu keessatti dhimma itti ba'ame mala qorannoo qulqulleeffataa/akkamtaati. Sababnisaa odeeffannoon guurame lakkoofsaan osoo hintaane jechaan ykn ibsuutiin hiika kan argate waan ta'ee fidha. Kanarratti, Dastaan (2013) Yelew (2006) wabeeffachuun akka ibsetti malli qorannoo akkamtaa yaada mala qorannoo qulqullinaa of keessatti hammata jedha. Itti dabaluun, Addunyaan (2011:11) qorannoon akkamtaa gaaffii maaliif? Akkamitti? jedhan deebisuuf waan carraquuf; dhimmoonni qorannicha keessatti dhiyaatan hundi jechaan hiika argatu jedha.

Kun immoo odeeffannoo afgaaffii, daawwannaafi marii gareen argaman bal'inaafi gadifageenyaan ibsuuf gargaara. Kanaafuu, gosoota qorannoo jiran keessaa mata duree kanaaf kan filatame mala qorannoo akkamtaa ta'ee gosa qorannoo ibsaatti dhimma bahamee jira. Qorannoo yeroo geggeessinu dursinee qorannicha maaliif akka geggeessinu, akkamiin akka geggeessinu, maal irratti akka xiyyeeffatuufi mala kamiin yoo fayyadamne kaayyoo barbaadnee bira gahuu akka dandeenyu addaan baasuu gaafata. Kanaafuu, qorannoo kana geggeessuu keessatti qorannoon ibsaa (descriptive research) filatame. Odeeffannoon akkamtaa irratti bu'uureeffate waan taheef odeeffannoon argame ibsuutiin dhiyaatee, ragaan af-gaaffii, marii gareefi daawwannaan walitti guuramee xiinxalamuun dhiyaatee jira.

3.2 Madda Ragaa

Maddi ragaa qorannoo kanaas madda ragaa tokkoffaafi madda ragaa lammaffaati. Maddi ragaa tokkoffaan kunis abbootii gadaa lakkoofsaa 2 ta'an, manguddoota Oromoo Aanaa Amboo dhiira 6 fi dhalaa 2 ida'ama 10 ta'an kanneen milkii ilaallannaa irratti muuxannoo ga'aa qabu jedhaman irraa odeeffannoon afgaaffiidhaan funaanameera. Akkasumas manguddoota dhiira 5 marii garee keessatti hirmaachisuun odeeffannoon gadifageenyaan funaanameeraa. Maddi ragaa lammaffaa immoo ragaalee qorannoo kanaaf barbachisan dhimma Aanaa Amboo kanarratti barreeffamaan jiranidha. Sababni maddi ragaa lamaan filatamaniifis maddi ragaa qeenteen odeeffannoo quubsaa ta'e kennuu dhiisuu waan danda'uuf.

3.3 Mala Iddatteessuu

Malli iddatteessuu qorannoo kana geggeessuu keessatti dhimma itti ba'amu immoo mala iddatteessuu kaayyeffataa/murtoo (purposive sampling)fi mala iddatteessuu darbaan dabarsaati. Haaluma kanaan, qorattuun tun aanaalee godina Shawaa Lixaa keessa jiran keessaa Aanaa Amboo kaayyeffatee filatti. Sababni isaas qorattuun kun aanaa Amboo kana keessa yeroo dheeraaf hojjechaa waan turteef qorannicha aanaa kanarratti hojjechuuf haala isheef mijeessa waan ta'eef. Maanguddoota Oromoo aanaa kanaas kanneen dhimma kanarratti muuxannoo ga'aa qaban immoo mala iddatteessuu darbaan dabarsaan filachuun qorannoo kanarratti hirmaachisteetti.

3.4 Meeshaalee Funaansa Ragaa

Qorannoo kana geggeessuu keessatti meeshaaleen ragaa funaanuuf dhimma itti ba'aman afgaaffii, marii gareefi daawwannaadha.

3.4.1 Afgaaffii

Qorattuun tun meeshaa funaansa ragaa kanatti fayyadamuun gaaffilee banaa ta'an qopheessuun maanguddootaa Oromoo Aanaa Amboo 10 ta'an kanneen dhimma kanarratti muuxannoo ga'aa qaban waliin gaaffiifi deebii taasisuun odeeffannoo walitti qabatte.

3.4.2 Marii Garee

Qorattuun tun meeshaa funaansa ragaa kanatti dhimma ba'uun gaaffilee banaa ta'aniifi odeeffannoo afgaaffiidhaan ifa hintaane maanguddootaa 5 kanneen milkii ilaallannaa irratti muuxannoo ga'aa qaban mariisisuun odeeffannoo funaannatte. Kun immoo odeeffannoo karaa afgaaffii argamu dhugoomsuuf tajaajila.

3.4.3 Daawwannaa

Qorattuun tun meeshaa funaansa ragaa kanatti gargaaramuun yeroo namoonni haalawwan adda adda irratti milkii ilaallatan yookiin ilaalchifatan, fakkeenyaaf, yeroo sirna gaa'elaa iirratti milkii biqilaa ilaallatan, yeroo namoonni ogummaa barruu harkaa dubbisuufi shiinii bunni keessa dhume dubbisuu qaban barruu harkaafii shiinii bunni itti dhugame dubbisuun milkii ilaalan ragaa walitti qabatteetti.

3.5 Adeemsa Funaansa Ragaa

Ragaa kaayyoo qorannoo kanaa milkeessan keessaa tokko mata duree barbaaduufi ogbarruu aantee sakatta'uu yemmuu ta'u, gama kanaan mana kitaabaafi toora inteerneetiirraa yaada hayyootaa sakatta'uudhaan qorannoon kun adeemsa saayinsawaa akka qabatu taasifamee jira.

Inni biraan hojii dirreerraatti walitti qabameedha. Ragaan odeef-kennitootarraa jalqaba afgaaffiin erga funaanamee booda gaaffilee banaa ta'aniifi odeeffannoo afgaaffiidhaan ifa hintaane irratti odeeffannoo ifaafi bal'aa ta'e karaa marii gareetiin ragaan funaanamee jira. Akkasumaas daawwannaadhaan yeroo sirna gaa'elaa irratti milkiin biqila ilaallannaa gaggeeffamu, yeroo namoonni ogummaa barruu harkaa dubbisuufi shiinii bunni keessa dhume dubbisuu qaban milkii ilaalan ragaan funaanameera.

Meeshaan waraabbii qorannoo dirree kanaaf dhimma itti bahame Moobayiliifi kaameeraa Dijitaal 'Canoon' fayyadamuun waraabbii sagaleefi Viidiyoo taasiiseen jira. Moobayiliifi Dijitaal 'Canoon' gargaaramuun af-gaaffifi marii gareen deebiin isaanii waraabame jira. Kaameeraa Dijitaalaan immoo yeroo daawwannaa biqila milkii ilaallannaa sirna fuudhaafi heerumaa gaggeeffamu, akkasumas yeroo milkii barruu ilaallannaanfi shinii bunni itti dhugame gaggeeffamu suuraa isaanii kaasuufi sagalee warabuuf itti fayyadameen jira.

Hojii odeeffannoo funaannachuu erga xumurtee booda, ragaalee sagaleen odeef-kennitootarraa funaanaman sirritti dhageeffachuun gara bareeffamatti jijjiirtee jirti. Ragaa yeroo daawwannaa viidiyoo warabamanii tureefi isa yaadannoo irratti qabattee turte walbira qabuun wal deggersiisaa bakka tokkotti barreeffamatti jijjiiruun, ragaalee bifa adda addaatiin funaanaman haala walduraa duubaafi irraa jalummaa isaaniitiin akka wal simatan gochuun qoqqoodee, qindeessuun qaacceessitee jirti.

3.6. Mala Qaaccessa Ragaa

Mata duree kana jalatti gosti qorannoo kanaa maal akka ta'eefi mala akkamiin akka qaaceffamutu dhiyaate. Haaluma kanaan gosti qorannoo kanaa qorannoo ibsaa (descriptive) yommuu ta'u, mala odeeffannoon itti hiikamu keessaa mala akamtaa (Qualitative data analysis) tti dhimma bahame. Odeeffannoo afgaaffii, marii gareefi daawwannaan fufinaaname qabiyyee qabiyyeen qoqqoodameera. Innis milkii yeroo sirna gaa'elaa, ganama, galgala, namaafi gocha isaa, qaama namaa, biqiloota, beeyladoo, bineessota, allaattiwwan, ilbiisota, waantota, guyyoota torbanii, dhaha, abjuu, barruu ilaaluufi shiinii bunni keessaa dume dubbisuun waliin

walqabatan jalatti qoqqoodamanii mala akkamtaatti fayyadamuun jechootaafi himootaan ibsamani jiru. Akkasumas kanneen jalattis waantonni milkii gaariifi gaariihintaane agarisiisan ibsamuun hariiroon waantota milkiin ittiin ilaalamuufi hiikti milkiif kennamu gidduu jiru adeemsa caaccessaa keessatti ibsamaniiru. Baaka deebiin walfakkaatan kennamanitti yaada bu'uuraa fudhachuun irraa deddeebii hambisuun qacceefamee jira. Kanaarratti Bruce (2001: 34) akka ibsutti,

How qualitative data are organized depends in part upon what the data look like. If they are in textual form, such as field notes, or can be made into textual form, such as a transcription of a tape-recorded interview, they may be organized in one manner. If they are video, photographic, or drawn material, they will require a different form of organization and analysis jedha.

Yaada kanarraa wanti hubatamu, akkaataa ragaa keenyaan odeeffannoo arganne qacceessuu nidandeenya jechuu isaati. Tartiibolee armaan gadii keessaa darbuun qacceeffamee jira. Iddattoon odeeffannoo qulqulluu kennuu isaanii adda baafachuu, yaadolee gaaffilee bu'ura adda baasuu, odeeffannoo walitti dhufeenya qabaniifi hinqabne adda baafachuu, yaadolee hinbarbaachifne keessaa hambisuu, yaadolee wal siman walitti fiduun yaada cuunfuun goolaba irraa gahamee jira. Ragaan qorannichaan wal siman qindaa'anii barreeffamatti jijjiiramuun dhiyaataniiru. Haala kanaan, rakkoo harcaatii, yaadaa, dogoggoora barreeffamaafi kanneen biroon mullatan akka sirratan ta'ee qacceeffamee jira. Odeef-kennitoonni hedduun isaanii suuraa isaanii kennuuf eyyamamoo ta'uu baatanis, suuraaleen namoota muraasa eyyamamoo turan dhiyaateera.

3.7. Naamusa Qo'annichaa

Hojii qorannoo keessatti naamusi qorannoo gahee guddaa qaba. Qorannoon kamiyyuu adeemsa ittiin abbaa dhimmichaatti dhiyaachuun waan barbaadan sana irraa argachuun danda'amu beekuun barbaachisaadha. Yaada kanarratti Neuman (2007:5) akka ibsetti, seeraafi naamusni karaa seera qabeessaan eeguun qorataan icciitii irraa qoratu eeguufi hawaasa irraa qoratu kabajuun odeeffannoo barbaachisaa fudhachuuf kan adeemsisu ta'u isaa ibsa. Yaada kanarraa wanti hubatamu safuufi eegannaa barbaachiisu gochuun gaarii ta'uusaa ibsa. Qorattun haala kana keessatti hawaasa sana bira deemuun akka isaanitti yaaduufi buluun, isaan fakkattee odeeffannoo barbaachisaa ta'e argachuun qulqullina qorannichaaf murteessaadha. Adeemsa

kanaan qorattuunis sababa hojiitiif hawaasa kana waliin yeroo dheeraa waan jiraachaa turteef haala uffannaa, safuu, aadaa haasawaa, amantii, jechoota saalfiifi kabajaa, bakka namoonni itti argamuu qabaniifi argamuu hinqabne addaan baastee wanta hubattee beektuuf naamusa ogummaa eegdee haaluma gaariin qorannicha gaggeessi

3.8. Qindoomina Qorannichaa

Qorannoon kun kutaalee gurguddoo shanitti qoodamee dhiyaate. Kutaa tokkoffaa keessatti: seenduubee, ka'umsa, gaaffilee, kaayyoo, daangaa, barbaachisummaafi hanqinaa qorannichaatu dhiyaate. Kutaa lammaffaan sakatta'a barruu yommuu ta'uu; kitaabotaafi qorannooleen dhuudhaa milkii ilaallannaa ilaalchisee barreeffaman, ogbarruu firoomina qorannichaa ta'uun dhiyaataniiru. Kutaa sadaffaa keessatti mala qorannichaatu dhiyaate. As jalatti qorannichi mala qorannoo isa kamitti akka fayyadame, meeshaalee funaansa ragaalee isa kam akka fayyadame, odeef-kennittoonni eenyu akka ta'nii, adeemsa funaansa ragaa, mala qaaccessa raga, naamusa qorannicha fi akkamitti qindaa'ee akka dhiyaatu hammateera. Kutaa araffaa jalatti qaaccessaafi hiika odeeffannoo funaanaman irraa argametu dhiyaate. Isaanis sirnoota hawasichaa bu'uureffachuun kan adda bahanfi haalota milkiin keessatti ilaalaman yoota'u hiikni isaaniis haaluma sirna sana keessatti raawwatamuun ilaalameera. Kutaa shanaffaafi inni dhumaa xiinxala odeeffannoo taasifame irraa argame irra dhaabbachuun cuunfaa, argannoofi yaboo kennuun qorannichi xumura

3.9. Muuxannoo Hojii Dirree

Hojii qorannoo keessatti muuxannoon dirreerraa argamu qaama qorannichaa waan ta'eef itti xiyyeeffachuun babaachisaadha. Qorannoo Fookloorii keessatti qorataan qorannoo dirreen dura, wayitii qorannoofi dirreen booda hojiiwwan inni raawwate qaama qorannichaa waan ta'aniif xiyyeeffannoo argachuu qabu (Goldstein, 1964; Fekade, 1991). Guyyoonni ragaa walitti qabamuuf kahaaman hundi akka sagantaa qoratittiitti hingeggeeffamane. Jeequmsi naannoo Oromiyaa keessa bal'inaan waan tureef, gaafa Bitootessa 24/03/20018 marii garee magaalaa meexii jedhamtutti gageessee osoo gara manaatti hindeebi'iin ummanni magaalaa Amboofi naannoon ishee komaandi poostii seeraan ala labsame mormuuf karaa konkolaataa cufan. Sababa kanaaf karaan galu dhabuudhaan daa'man hoosisa jirurraa osoo hinjaallatiin mana namaa kadhadhee osoo harmi nadhiphisuu buluuf dirqame. Ganamas barii barraaqa galuuf jedhee yommuu ka'u karaan hin saaqamne doqdoqqeen hamma ta'e deemeen sana booda ammo miillan gara manakootti imalee' daa'ma qoonqoon duuddee dhiphachaa jirtuufi maatii waliin dhiphachaa

jiranittin gale. Gama biraatiin maanguddoonni soda siyaasaa qaban irraan kan ka'e ragaa kennuuf eeyyamamoo hinturre.Saba kanaaf hojiin qorannichaa hanga muumichi minsteerraa filatamutti addaan citee ture.

.

BOQONNAA AFUR: XIINXALA RAGAA

Seensa

Baqonnaa kana jalatti qacessa ragalee karaa meeshaalee funaansa ragaa afgaaffiifi marii garee akkasumas daawwannaatiin odeef-kennitoota irraa haalawwan Oromoo Maccaa Aanaa Amboo biratti milkiin keessatti ilaalamutu dhiyaate. Haalawwan kunneenis yeroo sirna gaa'elaa, ganama, galgala, namaafi gocha isaa, qaama namaa, biqiloota, beeyladoo, bineessota, allaattiwwan, ilbiisota, waantota, guyyoota torbanii, dhaha, abjuu, barruu ilaaluufi shini bunnii itti dhugame waliin walqabataniidha. Haalawwan kunneenis milkiwwan gaariifi garii hintaane jalaatti qoqqoodamuun akkasumas hariiroon wantoota milkiin ittiin ilaalamaniifi hiika milkiif kennamu gidduu jiru ilaalchisees ragaleen funaanaman qaacefamaniiru. Adeemsi qacessa ragaas kaayyoo qorannichaafi yaaxxinallee ibsaman irratti kan hundaa'eedha.

4.1. Haalawwan Oromoo Maccaa Aanaa Amboo Biratti Milkiwwan Keessatti ilaalaman

4.1.1. Milkiwwan Yeroo Sirna gaa'elaa Ilaalaman

Uummanni Oromoo sirnoota gaggeessu hedduu keessaa sirni gaa'elaa isa tokkodha. Sirni kunis sadarkaa garaa garaa qaba. Innis kaadhimmachuurraa eegalee hanga xumra cidhaatti. Adeemsa kana hunda keessatti uummatichi milkii ilaallachaa akka deemu maanguddoonni nidubbatu. Kanaafuu, waantota akka milkii gaarii fi milkii gaarii hintaane yeroo sirni kun raawwatu ilaalamanfi hariiroo waantonni milkiin ittiin ilaalaman kanneeniifi hiikkaa milkiif kennamu gidduu jiru ilaalchisee ragaaleen funaanaman kutaa kana jalatti qaaceffamaniiru.

4.1.1.1. Milkiwwan Gaarii sirna Gaa'elaarratti Ilaalaman

a) Milkii Biqila Ilaallachuu

Adeemsa sirna gaa'elaa raawwachuu keessaa inni jalqabaa kaadhimachuudha. Innis warri gurbaa xalayaa bareessanii xalayichaa, marga jiidhaafi qarshii bakka tokkotti walitti qabani kaadhimachuudhaaf warra inalaatti ergatu. Xalayaa sanarratti guyyaa gaafa dhaqaniis nibeellamatu. Warri intalaas qarshii ergame sanaan midhaan garbuu bitanii biqila biqilchu. Gaafa beellamaa sanaa jaarsoliin warra gurubaa gara warra mana intalaa yemmuu gahan olseenanii dhaabbatu. Jaarsoliin gama warra intalaatiin dhiyaatan sunis maaliif dhufan jedhanii jaarsolii warra gurbaa gaafatu.

Jaarsoliin kun dhaabbatanii si'a shaniif akkas jedhu,

*"Ilma isiiniif taanaa abbaa nuuf ta'aa,
Ilma isiiniif taanaa abbaa nuuf ta'aa,
Ilma isiiniif taanaa abbaa nuuf ta'aa,
Ilma isiiniif taanaa abbaa nuuf ta'aa,
Ilma isiiniif taanaa abbaa nuuf ta'aa."*

Kana booda akka taa'aniif isaaniif ni eeyyamama .Akkuma jaarsolii kun taa'aniin biqilli biqilfame, qarshii biqilichi ittiin bitamee irraa hafeefi xalayaa ergame sana walitti qabanii gingilchaa irraa kaa'uun fuuldura jaarsoliitti dhiyeessu.

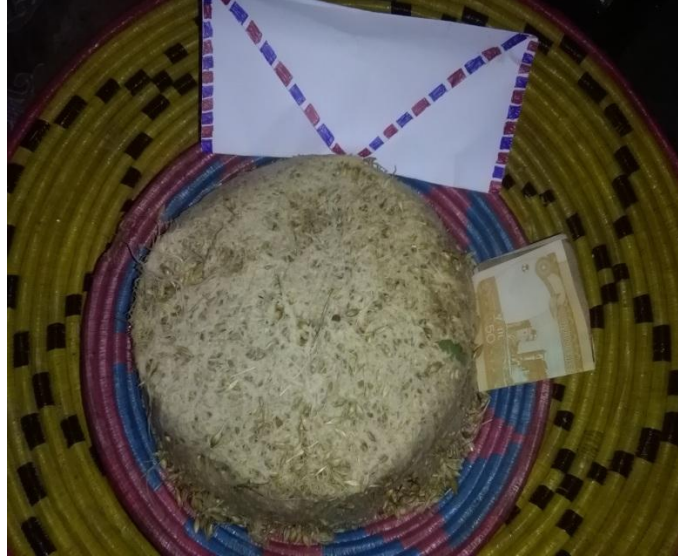

Suura 1. *Suura biqila biqile jaarsolii warra gurbaati yemmuu dhiyaatu argisiisu* (Ebla 28,2008)

Jaarsoliin warra intalaa sunis akkas jedhu,

kunoo biqillis isiniif biqileera milkiinis isiniif toleera, jireenyi maatii gamaa gamanaa walitti dhufee kunis nilalisa ,nidagaaga. Ijoolleen walfuudhan akkuma biqila kanaa nilalisu. Jibichafi Raadaa waliin horu. Egaa haala kanaan biqilli isiniif biqilee milikiin waan isiniif qajeeleef gammachuu keessan maaliin ibsitu.(Jaarsolii warra gurbaa)

Gammachuu isaaniif kan ibsatan qarshii dabalataa biqila biqile sana irra kaa'uun ykn rasaasa dhukasuuni jedhama.

Suura 2. Suura biqilla biqilee agrsiisu, (Bitootessa 28, 2008 qorrattuun kaafame)

Ega kana jedhanii booda marii isa itti aanu eegalu.

Dabalataanis adeemsa biqila biqilchuu kan keessatti waantonta lamaaf xiyyeeffannaan guddaatu kennama. Tokkoffaan, midhaan biqilfamu sun garbuu ykn qamadii diimtuudha. Garbuun midhaan keessaa waan hundaa ta'uu kan danda'u, dafee kan biqiluu fi cimaa akka ta'eedha. Fakkeenyaaf garbuun biddeena, daabboo, akaayii, marqaa, bassoo, farsoofi kkf ta'uu danda'a. Dabalataanis, garbuun midhaan keessaa angafa midhaanii jalqabatti gahee kan nama qaqqabudha. Qamadii diimtuunis midhaan calla keessaa daftee kan biqiltuufi cimina qaama nanmaafis barbaachisa akka taateedha. Egaa, yaada kanarraa wanti hubatamu, biqilli kun mallattoo dhalootaati. Wanti biqile kun guddatee firii naqachuun isaa waan hinoolleef akka mallattoo guddinaafi jireenyaatti ilaalama. Jiruufi jireenyi warra walfuudhanii sun ariitiidhaan lalisuun guddatanii gaa'illi isaanii kan milkaa'e akka ta'u argisiisa. Inni biroo biqila sanaafi waantota fuuldura jaarsolliitti dhiyeessan hunda gingilgilchaa migira irraa hojjetame irra kaa'uun dhiyeessu. Meeshaan aadaa kunis qaawwa qaawwa waan qabuuf arjaadha jedhama. Fuuldurri isaa duudaafi dukkanaa'a miti. Callaafi girdii addaan baasa, gingilchee qulqulleessa, keessaan waan tokko arguun nidanda'ama. Dabalataanis gingilchaan sun migira, waan biqilu irraa hojjetame. Kanaafuu milkii tolcha, meeshaalee aadaa keessaas jifuu hawaasaati jedhu odeef kennitoonni. Sababiin isaas jiruufi jireenyi warra walfuudhanii kan ifuufi lalisu ta'a waan jedhu argisiisa jedhu.

Gama biraatiin biqilli dhimma kaadhimannaatiif biqilfamu tokko akkuma milkii gaarii argisiisu milkii gaarii hintaanes argisiisuu danda’a. Midhaan garbuu akka biqilu taasifame kun tasumaa biqiluu dhiisuu danda’a. Kun immoo sababa lamarraa ta’uu mala jedhu. Inni duraa yoo garbuun sun kan tortore ta’e haala barbaadameen biqiluu dhiisuu danda’a. Inni lammaffaan immoo kaadhimamtoonni sun kan waliif hintaane yoo ta’e midhaanichi biqiluu dhiisuu danda’a. Dhimma kana addaan baasuuf maatiin sun beellama biroo qabachun garbuu kan biraa irra deebi’anii biqilchuun mirkaneeffatu. Yoo yeroo lammaffaafis tasumaa biqiluu dide sanyii garbuu sanaatu rakkoo qaba osoo hin taane warruma walfuudhuuf jedhan sanatu waliif hintaane milkiin gaarii miti jechuudha. Yoo kana irra darbanii walfuudhan, booddee dhala dhabuu, waliigaltee dhabuufi horii dhabuu danda’u jedhamee amanama.

b) Milkii Qalaamaa Fardaa

Ummanni Oromoo Maccaa aanaa Amboo adeemsa fuudhaafi heerumaa sadarkaa sadarkaan jiru hunda keessatti hanga intala mana warra isheetii fudhatee mana waaraa gurbaatti galfatutti milkii ilaallachaa deema. Akka odeefkinnitoonni jedhanitti Oromoon yemmuu ilma isaa fuusisu xiyyeeffannaan inni jalqabaa ilma isaa dhala argatee osoo lubbuun lafa kana irra jiruu akaakayyu ykn akkawoo ijaan arguuf fedhiin isaa ola’aanaa akka ta’e dubbatu. Hawwiin kuni akka galmaan gahuufiif jecha gaafa xumura gaa’elichaas akkuma intala mana warra isheetii gadibaasaniin qalaamaa fardaa yaabbachiisuun akka milkii gaariitti ilaalama. Sababiis isaas qalaamaan fardaa gonkumaa waan hinmaseenneef intalli sunis dhala dhabdee hinmaseentu jedhameetu amanama.

Suura 3: Suura qalaamaa fardaa

c) Milkii Guyyaa Fuudhaafi Heerumaa Bokkaan Roobuu

Akka maanguddoonni Oromoo aanaa Amboo akka iddattootti filataman ibsanitti, guyyaa dardarriifi shamarreen tokko cidha isaanii geggeeffatan bokkaan yoo roobe milkii gaarii akka ta'eti amanama. Sababni isaas, bokkaan jiidhinsa waan agarsiisuuf misirroowwan kunneen dhala argachuu, waliin horuufi waliif ta'uu mul'isa jedhu.

d) Shamarree Gaa'elaaf Barbaadamtu osoo Isheen Kosii Hartuu itti Dhufuu

Yeroo jaarsoliin mana maatii hintalaa deeman shamarreen gaa'elaaf barbaadamtu osoo kosii hartuu yookaan midhaan gingilchituu yoo dhaqan, milkii gaariidha jedhamee amanama. Sababni isaas, qabeenya, hormaata baay'ee, jireenya qajeelaafi badhaadhina gara warra gurbaatti oofuu agarsiisa jedhamee amanama. Jaarsoliin mana maatii intalaatti ergaman sunis dubbii baay'ee hindubbatan. Sababni isaas milkiin qajeeluu waan hubataniif.

e) Milkii Tuta Kannisaa ykn Nama Damma Baasutti Hamaamonni Dhufuu

Akka maanguddoonni kunneen ibsanitti kannisni dhaadhii haga ykn booka haga , yoo nama hides summii hinqabu, akka dawaatti dhibee nama keessaa baasa, ogeettidhas . Kanaaf namni fuudha dhaqu ykn fuudhee galu yoo itti dhufe milkii gaariidha. Sababiin isaas jarreen walfuudhan lamaanuu ogeessota ta'u jedhameetu yaadama.

Gama biraatiinis, akka duudhaa uummata Oromoo aanaa Ambooti kan fuudhaa galan erga aduun dukkanaa'eeti. Bakki damma baaasan gaaguraa bosona keessatti hidhame jiruufi holqa mukaa keessaa ta'a. Namni damma kana baasu immoo halkan yeroo dukkaneedha. Kanaafuu , yeroo halakan fuudhaa galaa jiran nama damma baasaa jirutti yoodhufan akka milkii gaariitti ilaalama. Misirroon lamaanuu dhamdhamanii (nyaatanii) darbu. Sababni isaas jarreen wal fuudhan lamaan umurii isaanii guutuu afaan isaanii walitti mi'aawa jiraatu jedhama.

4.1.1.2. Milkiiwwan Gaarii hintaane Yeroo Sirna Gaa'elaa Ilaalaman

a) Milkii Shamarree Daaraa Hartuu

Uummanni Oromoo Maccaa aanaa Amboo guyyaa ilma ykn intala isaa fuusisuufi heerumsiisuu yaaduu jalqaba irraa kaasee hanga gaafa xumura sirna fuudhaafi heeruma sana raawwatuutti adeemsa garaa garaa hunda keessatti milkii ilaallachaa akka deemuu dubbatama. Haaluma kanaan,

sadarkaa kam iyyuu keessatti gaafa mana warra intala sanaa dhimma gaa'ilichaaf dhaqamu qaamni dhimmichaaf deemu tokko osoo intalli kaadhimamtuun sun daaraa haraa jirtuu akka tasaa yoo itti dhufe milkii gaarii miti jedhu. Akka ilaalcha hawaasichaatti “ nama daaraa hare ta'i” jechuun abaarsa badaadha. Innis galata hin argatin, waan gaariin ati namaaf gootu akka waan yaraatti haa ilaalamu jechudha jedhu. Kanaan walqabsiisuun itala daaraa haraa jirtutti yoo dhufan milkiin gaarii miti; sababiin isaas hojiin isheen hojjectu hundi fuula namootaa duratti akka waan gaariitti hin ilaalamu jedhamee amanama jedhu.

b) Milkii Horii Fe'isa Baatuu

Jaarsoliin dhimma gaa'elaatiif ykn hamaamonni fuudhaaf gara warra intalaa deemaa osoo jiranii horii fe'esa batutti yoo dhufan akka milkii gaarii hintaaneetti ilaalama. Fe'isa jechuun ba'aan tokko finyoodhaan hidhamee jabatee horii fe'isaa sana irra taa'udha. Kanaafis qaamni fe'isichatti dhufe sun jaarsolii warra gurbaa yoo ta'an jaarsoliin warra intalaa sun marii ykn waliigaltee tokko tokkoratti garaa nutti jabaatu jedhu. Fe'isichatti kan dhufe gurbaa fuudha daqaa jiru sana yoo ta'e immoo intalli sun gurbichatti garaa jabaatti ykn hiyaadduuf jedhama. Kanaafuu yemmuu horii fe'isa baatee deemu kanatti dhufan, farada irraa bu'aniitu abbaa fe'isaa sanan “naaf eyyami fe'isa kana nan furaa” jedhanii gaafatu. Jecha furuu jedhu malee laaffisuu jedhutti hinfayyadaman. Kunis sababa mataa isaa qaba jedhu. Furuu jechuun waan tokko rakkaoo irraa baraarudha. Innis rakkoo gaa'ela sana mudachuu danda'u tokko jalaa basuu jechuudha. Egaa kun hawaasa Aanicha biratti beekkamaa waan ta'eef abbaan fe'isichaas finyoo fe'isichi ittiin fe'ame sana laaffisanii akka bira darbaniif ni eeyyamaaf jedhu.

c) Milkii Kallachaa

Akka duudhaa ummata Oromoo aanaa Ambootti gosoota fuudhaafi heerumaa keessaa inni tokko sabatmariidha. Jaarsoliin kallacha qabatanii gara mana warra intalaa dhaqu. Haata'u malee, maatiin warra intalaa sun sababa garaa garaatiif adeemsa kanaan intala isaanii heerumsiiisuuf fedhii waan hinqabneef nidhowwatu. Kun intala sanaaf milkii gaarii miti jedhu. Intalli kallachaan kadhatamtee dhoowwatamna hin hoofkaltu, haftuu taati, yoo heerumtes gaa'elli hinmilkaa'uuf jedhu. Sababiin isaas kallachi waaqarraa bu'e, manaa bahee hin qolu; jechuunis waan manaa baheef dhabee hingalu jedhu. Kanaafuu waan kallachi jedhe tokko

qaamni hinraawwanne hoofkaltii hinqabu jedhama. Waa'ee kallachaa ilaalchisee ayyaantuun suurri isaanii armaa gaditti mul'atu akkas jedhu,

Kallachi sibiila qorsa ykn bakakkaa samiirraa bu'eedha. Meeshaa ulfinaa Oromoon yeroo sabatmarii ittifayyadamuu ta'ee bakka bakakkaan itti bu'etti aannan sa'a garrachaa itti dhibaafataniitu kallacha argatu. Bakakkaan namarrattis ta'e horiirratti yoo bu'e isaa бага jedhama malee boo'uun ykn gadduun milkii gaarii miti. Bakka kallachi itti bu'e eebbatu jira. Yoo gaddan rakkoo biraatu nama mudata. Waan kallachi jedhu yoo didan hin hoofkalan (Adaanech Lammeessaa (ayyaantuu), Caamsaa 5, 2018).

Suura 4. Suura addee Adaanech Lammeessaa (ayyaantuu), Caamsaa 7, 2018).

d) Milkii Gaangee Dhaltuu

Gaangee dhaltuun uumamumaan maseena, faallaa qalamaan fardaa akka taate beekamaadha. Kanaafuu, gaafa fuudhaa akkuma intala mana warraa isheetii gadbaasaniin akka carra ta'ee jalqaba gaangee dhaltuu yoo yaabbachiisan akka milkii gaarii hitaaneetti ilaalama. Sababiin isaas gaangeen maseena waan taateef intalli sunis nimaseenti jedhameetu sodaatama.

Suura 5: Suura gaangee dhaltuu (Caamsaa 10, 2018)

e) Milkii Kuruphee Hamaamota Qaxxaamurtuu.

Oromoon adeemsa gaa'ela hunda keessatti milkii ilaallachaa akkuma deemu guyyaa cidhaa sanas waantota gaaraa garaa irratti milkii ilaallata. Kenneen keessaa inni tokko milkii kurupheeti. Innis hamaamonni gara warra intalaa deemaa osoo jiruu ykn intala fudhee galaa osoo jiruu kurupheen hamaamota sana yoo qaxxaamurte akka milkii gaarii hintaaneetti ilaamama. Kurupheen beneensota keessaa tokko qofa dhaltee maseenti. Kanaafuu intalli fuudhanii galan sun daa'ima tokko qafa deessee ykn dahuu hindandeessu, maseena taati jedhameetu amanama

f) Milkii Hamaamonni Lama Walkeessa Qaxxaamuruu

Oromoon Maccaa anaa Amboo ilma fuusisuufis ta'e intala heerumsiisuuf guyyaa dhahaa milkii gaarii ta'e ilaallata jedhu. Ji'a keessatti guyyoonni sirna kanaaf dhahaa gaarii ta'an muraasa waan ta'eef guyyaa kana sirni cidhaa raawwatu nibaay'ata jedhu. Sababii kanaaf, hamaamonni heddeen walitti dhufuu danda'u jedhama. Kanaafuu, yeroo walitti dhufan kana milkii wal ilaallatu jedhu. Isa karaa mirgaa qaxxaamureef milkiin gaarii waan ta'uuf, karaa mirgaa darbuurratti wal lolanii jeequmsa walitti kaasuun wal keessa qaxxaamuruu danda'u jedhama. Haala kanaan yoo walkeessa qaxxaamuran, warra gaafa sana wal fuudhaniif milkii gaarii miti. Sabababiin isaas umurii isaanii guutuu waliigaltee malee osoo waljeeqanii jiraatu jedhama.

Rakkoo kana jalaa milquuf, hamaamonni lama yeroo walitti dhufan dhaabbatanii wal eebbisanii karaa bitaas ta'e karaa mirgaa yoo wal bira darban ykn wal qaxxaamuran isaan lamaaniifuu milkii gaarii ta'a jedhama. Innis warri wal fuudhan sun bara jireenya isaanii waliigalteefi jaalalaan jiraatu jedhameetu amanam.

4.1.2. Milkiiwwan Yeroo Ganamaa Ilaalaman

Uummanni Orommo maccaa aanaa Amboo hunda caalaa milkiiwwan ganama ilaalamutti xiyyeeffannaa guddaa kenna jedhu. Sababiin isaas galgalaa waan ganama hojjetu tokko karoorfatee bula. Milkiin kan ilaallamu imoo waan tokko hojjechuuf ykn dhimma tokkoof karaa deemuuf yeroo karorfataniidha. Ganamni yeroo namni hiribaarraa ka'ee hojii karaorfate sana guyyaa guutuu hojjechuuf qaphaa'udha jedhu.

Akka maanguddoonni Oromoo aanaa Amboo akka iddattootti filataman ibsanitti, milkiiwwan gaariifi milkii gaarii hintaane ganama ilaalaman garaa garaatu jiru. Isaan keessaa waantonni

akka milkii gaarii fi milkii gaarii hintenetti yeroo ganamaa Ilaalaman, hariiroon waantota kanneeniifi hiikkaa milkiif kennamu gidduu jiru ilaachisee ragaaleen funaanaman itti aansuun qaaceffamanii jiru.

4.1.2.1. Milkiiwwan Gaarii Ganama Ilaalaman

a) Milkii Nama Cimdii

Yeroo dhimma tokkoof karaa deemuu eegalan jalaqaba irratti namni cimdiin (lama) yoo namatti dhufan milkii gaariidha jedhama. Ummata Oromoo biratti Cimdiin tokkummaa, jaalalaafi waliin jiraachuu agarsiisa. Namoonni tokkummaa qaban immoo jiruufi jiraanya galma gahiinsa qabuufi milkaa'aa ta'e tokko gaggeessuu danda'u. Kanaafuu namni dhimaa tokkoof yemmuu karaa deemu nama cimdiitti yoodhufu dhimma manaa baheef sana milkaa'eetu gala jedhameetu yaadama.

b) Milkii Dubartii Hubboo Guutuu Baattuu

Yeroo dhimma tokkoof manaa bahanii imala eegalan dubartiin bishaan hubboo guutuu baattee yoo namatti dhufte akka milkii gaariitti ilaalama. Duudhaa uummata Oromoo keessatti waanti guutuun bakka guddaa qaba. Yeroo eebbisu waancaa guutuun eebbisa. Waan dhugamus yoo ta'e guutuu namaaf kenna. Ganamas yemmuu harka dhiqatu bishaan hulle guutuudhaan dhiqata. Kanaafuu waan guutuutti dhufuun dhimmi deemamuuf sun namaaf guuta ykn namaaf milkaa'a jedhameetu yaadama.

4.1.2.2. Milkiiwwan Gaarii Hintane Ganama Ilaalaman

a) Milkii Nama Tokkoo

Akka maanguddoonni Oromoo aanaa Amboo ibsanitti, namni karaa deemu tokko milkii kan ilaallatu manaa ba'ee hanga laga cehuttidha. Yoo namni tokko karaa deemuuf mana ba'ee osoo inni laga hince'iin yookiin hinfagaatiin namni tokko qofaa isaa yoo itti dhufe akka milkii badaatti ilaalama. Sababni isaas namni tokko qeenxeedha. Akkasumas, hanquudha. Kanaaf, nama imalaaf ka'etti yoo namni qofaa ta'ee itti dhufe, dhimma inni deemuuf hinguutuuf, hanquu jalaa ta'a jedhamee amanama. Sababiin isaas waanti baaqqeen duudhaa hawaasichaa biratti akka yaraatti ilaalama. Fakkeenyaaf, *“Yeroo dhugaatii nama affeeran, kaballaa iyyuu namaa lammeessuu*

lammeeffadu jedhu Yeroo namni tokkoo eebbisu, jaarsi biraa irra buusi' jedhama. Itti dabali Jechuudha. (obbo Jabeesaa Fidaa, Ebla,2018)

Duudhaawaaan kanaafi kan kana fakkaatan bu'uura godhachuun uummatichi yeroo dhimma tokkof karaa deemu nama tokkotti yoo dhufe akka milkii gaarii hintaaneetti ilaala jedhu

b) Milkii Afaan Duwwaa / Nyaata Malee Manaa Bahuu.

Oromoon yeroo ganama ka'ee dhimma tokkoof karaa deemuf qophaa'u waantoota garaa garaan milkii akka ilaallatu nidubbatama. Namni tokko ganama manaa bahee karaa deemuuf yoo jedhu osoo waa hin nyaatin afaan gogaa yoo bahe akka milkii badaatti ilaalama. Sababiin isaa akkuma garaa duwwaa manaa bahe sanatti dhimma inni manaa baheef sun raawwatee osoo hin milkaa'iniif deebi'ee gala jedhu. Kanaafuu namni tokko yeroo dhimmaaf manaa bahu waanti nyaatamu tokko yoojiraachuu baatellee bishaaniin afaan lulluqatee baha malee afaan gogaa manaa bahuun milkii gaarii miti jedhu.

c) Milkii Bishaan ittiin Harka Dhiqatan

Duudhaa Oromoo aanaa Amboo biratti milkiin ganama xiyyeeffannaan ilaalamu inni biroon immoo harka bule osoo dhiqachaa jiranii bishaan buufamaa jiru sun yoo namarratti dhume milkii garii miti jedhama. Sababiin isaas Oromoon ganama yeroo harka bule dhiqatu waaqa isaa kadhata. Bishaan buufamaa jiru sun hanqachuun jiruun inni guyyaa guutuu hojjetu sun kan hinmilkooftneefi hanquu ta'a jedhu.

d) Milkii Dubartii Hubboo Duwwaa Baattuu

Yeroo dhimmaaf karaa deemsa eegalan jalqabatti dubartiin hubboo bishaanii duwwaa ykn gogaa baatee yoo namattii dhufte haala lamaan ilaalama jedhu. Kunis mudannoo fi muuxannoo namootaarratti hundaa'aa. Innis namoonni armaan dura irra deddeebiidhaan hubboo gogaatti dhafanii milkaa'ina argatan milkii gaariidha jedhu jedhama. Gareen kunis hubboo gogaan osoo hinguutiin waan hingalleef dhimmi raawwachuuf deemamu sun namaaf guuteetu milkaa'anii galu jedhu. Gamabirootiin hubboo duwwaa ykn gogaatti dhufuun akka milkii garii hitaaneetti kan ilaalanis jiru jedhama. Akka amantii garee kanaatti qodaa duwwaan waan hamtuudha. Fkn, Gudoon biddeena duwwaa mana keessaa hinkaa'amu. Akkasumas nyaanni namaaf dhiyaatee erga nyaatanii boodas maaddii irraa fixanii gogaa ykn duwwaa isaa ol hindeebisani . Qodaan

bukoo itti bukeessanis yeroo hunda duwaa hin taa’u. Bishaan illee itti naqameetu taa’a malee. Egaa waanti duwwaan Oromoo biratti milkii gaarii miti jedhu

Kanaaf jedhu odeefkennitoonni, namni tokko dhimmaaf imala isaa yemmuu eegaluu namoota qodaa gogaa ykn duwwaa, keessuumaayyuu dubartii hubboo gogaa baatee deemtutti yoodhufan dhimmi deemaniif sun namaaf hin guutu ykn akkuma manaaa bahanitti waan deemaniif sana osoo hinraawwatin deebi’anii galu jedhameetu amanama.

4.1.3. Milkiiwwan Yeroo Galgalaa Ilaalaman

Jiruufi jireenya uummata Oromoo keessatti galgalli yeroo kabajamaafi ayyaana qabeessadha. Maatiin hundi guyyaa guutuu ifaajaa oolani yeroon isaan itti aara galfii argataniidha. Akkasumas galagalli yeroo maatiin aan hojjechaa oole tokko walitti qabatee gara manaatti deebi’uudha. Akkuma waliigalaatti Oromon galgalli ulfinaafi ayyana qabeessa ta’uu isaa yemmuu ibsu “Galgalliifi masqalli waakkii hinqabu” jedheetu makamaaka. Kanaafuu akkuma ganamaa galgalas waan tokko tokko irratti milkii ilaallatu. Kutaa kana jalatti ragaaleen funaanaman hundi waantota milkii gaarii hintaane kan argisiisan waanta’eef qaaccessis asitti dhiyaates hariiroon waantota kenneeniifi, hiikkaa milkiif kennamu gidduu jiru irratti xiyyeeffata.

4.1.3.1. Milkiiwwan Gaarii Hintane Galgalaa Ilaalaman

a) Milkii Soogiddaa

Duudhaa hawaasa Oromoo maccaa aanaa Amboo keessaa inni tokko waan qabu waliif kennuufi liqeessuun walgargaaree walwajjin jiraachuudha. Haata’u malee, yeroo waan tokko waliif liqeessu milkii akka ilaallatu nidubbatama. Akka odeefkennitoonni jedhanitti galgala erga horiin foonaatti galanii soogidda namaaf kennuun ykn liqeessuun akka milkii gaarii hintaanetti ilaalama. Sababiin isaas soogiddi waan nyaatumu hunda kan mi’eessudha. Galgalli immoo yeroo itti homtuu hindhabamneefi jiruuf jireenya gaariin mi’aawaafi milkaa’ina qabu jiruudha. Kanaafis soogidda waan huda mi’eessu kana galgala namaaf kennuun akka waan jireenya gaarii baasanii namaaf kennuutti ilaalama jedhu.

b) Milkii Ibiddaa

Ibiddi hawaasa Oromoo biratti fayidaa hedduu qaba. Waantoota nyaataman ittii bilcheeffachuu irra darbee waan hedduuf tajaajila kenna jedhu. Fakkeenyaaf Oromoon ganna bacaqii gurraacha

bahee gara ifa booqaa birratti darbuu isaa kan ittiin gammachuu isaa mullifatu ibsaa qabsiisuudhanni jedhu. Dabalataanis galgala yeroo dukkana'u ibiddi madda ifaa ta'uun tajaajila kenna. Ibiddi dukkana jibbisiisaa keessatti ifa namaaf kenna. Kanaafuu, yeroo dukkanaa'uuf jedhu , horiin gara foonaatti galaa jiran ibidda horii jala dabarsanii namaaf kennuun akka milkii yaraatti ilaalama. Sababiin isaas, akka waan ifa ofii dabarsanii nama biraatiif kennuun ofiif immoo dukkana keessatti hafuutti yaadhama jedhu.

c) Milkii Iyya Hindaanqoo Kormaa

Milkii galgala ilaalamu keessaa inni biroon milkii iyya hindaanqoo kormaati jedhu maanguddoon akka iddattootti filataman. Beelladoota manaa keessaa hindaanqoo kormaan halkan gara guyyaatti ykn dhukkanni gara ifaatti jijjiiramuu isaa kan himudha. kanaafuu, hindaanqoo kormaan yeroo hunda yemmuu bari'uuf jedhu iyya jechuudha. Fallaa kanaa yemmuu dukkanaa'uuf jedhu kormaan hindaanqoo yoo iyye milkii gaarii miti waan jibbisiisaafi dukkanaa'aa tokkotu dhufuuf jira jedhama. Keessumaayyuu mootommaa uummanni jaallatu tokkotu aangaa irraa bu'a jedhameetu yaadama.

d) Milkii Iyya Sarootaa

Milkiin inni biraa galgala ilaalamu milkii iyya sarootaati. Sareen beeladoota manaa maatii waliin walitti dhufeenya gaarii qaban keessaa ishee tokkodha. Hojiin saree eegumsadha. Waan hamaa maatii tokko miidhuu danda'u adda baasuun itti duttee maatii sana dammaqsuudhaa. Sagalee sareen yeroo eegumsaa dhageesiftu dhabaataa kan ta'e wu..wu..wu.. kan jedhuudha jedhu. Haala kana keessatti, fakkanyaaf yeroo sareen mana nama tokkoo hattuu argitee duttu sareen biroo isheen fagoo irra jirtu ishee dutaa jirtu sana gargaaruuf jettee dutuun beekkamaafi kan baratame miti. Haala adda ta'een yeroo sareen mana nama tokkoo keessaa sagalee iyya ykn booyicha fakkaatu uuuu....jedhu dhageesistu saroonni ollallaas ta'e fagoo irra jiran hundi ishee gargaaranii sagalee walfakkaatu kana yoodhageessisan milkii gaarii miti namatu dhu'a jedhama. Kessumaayyuu mana nama sareen jalqaba iyyuu eegaltee san keessa namni dhukkubsatu tokko yoo jiraate nama sanatu dhu'a jedhama. Sababiin isaas sagaleen uuuu.. jedhu kun sagalee boo'ichaa naminni yeroo namni tokko du'u dhageessisu fakkaata. Inni biraa akkuma saroonni kun sagalee kan dhageessisuurratti walitti dirmatan ykn waliif tumsa godhan nama tokko jalaa firri du'e yeroo inni sagalee boo'ichaa kana dhageessisu namoonni ollaas ta'e fagoo irra

jiraatan itti dirmachuun sagalee boo'ichaa kana waliin dhageessisu. Kanaafuu, saroonni haala kanaa walharkaa fuudhanii yoo iyyan du'a farrisu jedhama. Qabatamaan naannoon ani jiraadhutti nama dhukkubsatee jirutu ture, halkan tokko saroonni dallaa sana keessaa yommu iyyuu eegalan saroonni warri biroon gamaa gamanaa gara mana jaraatti garagalanii iyyaa bulani sana booda naannoo sa'tii 11tti lubbuun dargaggeessa sanaa keessaa baate jedhu. (obbo Jabeessaa Fidaa Ebila 15/04/20018)

e) Milkii Sagalee Jajjuu

Jajjuun sagalee kan dhageessistu yeroo galgalaati. Haata'u malee, galgala galgala yeroo hunda sagalee hin dhageessistu. Haala hinyaadamneen jajjuun sagalee “gugguu gugguu...”jedhu yoo dhageessiste milikita du'aa himti milkii gaarii miti namatu du'a jedhama. Sagaleen “gugguu.... Gugguu jedhu hiikaan isaa reenfoo reeffi goggoge jechuudha jedha warri hiikkaa sagalee kanaa beekan.

f) Milkii Galgala Mana Haruu

Akka duudhaa uummata Oromoo Maccaa aanaa Ambootti mana haruun baratamaa kan ta'e ganama bariidha. Keessumayyuu, yeroo gara dukkanaatti deemu mana haruun akka milkii yaraatti ilalama jedhu. Yeroo horiin gara foonaatti galaa jiran kosii manaa haruun namaafi sa'aaf garii miti, qabeenya galgalaan gara mana namaatti galaa jiru ofirraa gadi dhiibuudha jedhama. Galgalli ulfina qabeessa, yeroo waanti hundi gara manaatti ol galuudha. Jaarsoliin Oromoo Maccaa yeroo nama eebbisan galgalli kee haatolu jidhu jedhama.

4.1. 4. Milkiiwwan Gocha Namaa Waliin Wal Qabataniin Ilaalaman.

Ummatni Oromoo aanaa Amboo adeemsa jiruufi jireenya isaa gaggeesuu keessatti gochaa isaas ta'e kan nama biraa milkii ilaallata. Haaluma kanaan waantota namaafi gocha namaa waliin wal qabatee akka milkii gariifi gaarii hintaane Ilaalaman, hariiroo gochichaafi hiikkaan milkiif kennamu gidduu jiru ilaachisee ragaan funaaname kutaa kana jalatti qaaceffameera.

4.1.4.1. Milkiiwwan Gaarii Gocha Namaan Walqabatan

a) Milkii Daa'ima Namarratti Fincooftuu

Akka duudhaa uummata Oromoo aanaa Ambootti gochaawwan daa'imman raawwatan jiruufi jireenya maatii sanaaf hiikka guddaa qaba. Kanaafuu, gochawwan daa'imniin waliin walqabatan

ilaalchisee waantonni akka milkii gaarii ykn milkii gaarii hintaaneetta ilallaman nijiru. Keessummaa mana namaa dhufe tokko mucaa akka baatuu ykn baattuuf yemmuu ittikennamu, keessumaayyuu kan fuudhe ykn heerumtee yoo ta'e, akka tasaa mucaan sun yoo irratti fincoofte milkii gaariidha jedhama. Mucaan sun nama ishee baachaa jiru sanarrattii fincaa'uun qaama nama sanaa jiiifte. Ummanni Oromoo jiidhatti bakka guddaa kenna. Akkaa odeefkennitootni kun jedhanitti jaarsoliin yeroo nama eebbisan jiiidhi jedhanii nama ebbiisuun, keessumaayyuu nama fuude ykn heerume yoo ta'e ilmoo argadhu jechuudha jedhama. Kanaafuu fincaan daa'ima sanaa nama baate sanaaf dhala akka farrisutti amanama.

b) Milkii Dubartii Aannan Elmitu ykn Okolee Baattee Sa'a Elmuuf Deemtuutti Dufuu

Yeroo dhimma tokkoof karaa imalaa jiran dubartii sa'a elmaa jirtu ykn okolee baattee sa'a elmuuf deemtutti yoo dhufan akka milkii gaariitti ilaalama. Akka odeefkennitootni jedhanitti aannan seenaa jireenya uummata orommoo keessatti gosa dugaatii iddoo guddaa qabuudha. Aannan yeroo dhugamu kan nama qabbaneessuuf gammachiisuudha. Kanaafuu yeroo dhimma tokkoof karaa deeman, keessumaayyuu dhimma gaa'ilaaf yeroo deema dubartii aannan elmaa jirtu ykn elmuu deemtutti yoo dhufan dhimmi raawwachuu deeman sunis galma namaaf gahee nama gammachiisuunis keessa namaa qabbaneesa jedhameetu amanama. Yeroo missirroota eebbisanis aannan unachiisanii gageessu ykn simatu. Sababiinisaa jaalalaafi gammachuun wal qabbaneessaa jiraatu jedhu jaarsuliin.

4.1.4.2. Milkiiwwan Gaarii Hintane Gocha Namaan Walqabatan

a) Milkii Nama Teessuma irraa Kufee

Namni tokko teessumarraa ka'ee yemmuu deemu jedhu akkuma inni teessoo sana iraa ol ka'een teessumichi yoo jige ykn yoo kufe nama sanaaf milkii gaarii miti jedhama. Oroomoon teessuma waan gurguddoo lamaan walqabsiisa. Inni tokkoffan aangoodha. Inni lamafaaniifi ijoon immoo jiruufi jireenya isarra taa'uu ykn jiraachuudhaan walqabsiisa. Egaa namni tokko akkuma inni teessoo irraa ka'ee ol jedheen battaluma sanattii teessuchi yoo kufe akka milkii gaarii hitaanetti yaadama. Innis namni sun yeroo dhiyoottii taayitaa isaa irraa kufa ykn ka'a jedhameetu amanama. Yoo nama aangoo hinqabne ta'e immoo umurii dheeraa hinqabu, jiruufi jireenye isairraa yeroo dhiyootti du'a jedhu. Kanaafuu, namicha teessoon isaa jalaa jige sanaan deebi'iiti

irra taa'ii jedhuun. Innis teessoo kufe sana olqabeetu irra taa'ee ka'e gara dhima isaatti sokka jedhu odeeffkennitoonni.

b) Milkii Keessummaa Mana Namaatti Du'ee

Namni tokko yoo du'e reeffa isaa karaa balbalaa baasanii awwaaluun waanuma baratameedha. Kun maatii hafe sanarratti miidhaa tokkollee hinfidu. Haata'u malee, kessummaan tokko mana namaa bulee akka tasaa achitti yoo du'e reeffa nama sanaa yoo karaa balbalaa baasan milkii gaarii miti jedhu. Yoo akkas ta'e maatii sana keessaa namatu du'a jedhu. Kun immoo qabatamaa ta'uu isaa hawaasichi muuxannoo darberraa kan mirkaneeffateedha jedhama. Kana jalaa bahuuf reefficha mana dhiiganiitu karaa biraa baasu malee karaa balbalaa hin baasan jedhu. Dhimma akkasiis muuxannoo qaban irraa yommu dubbatan namni Olqabaabaa Baarentuu jedhamu ganda qotee bulaa Galaa Waddeessaa keessatti osoo namoonni itti himanii didee keessummaa mansaatti du'e karaa balbalaa baase. Guyyaa lama booda daa'ima isaatti bishaan bulluqni mataatti galagalee battalumatti duute sana boodas hanga maatii sadiitti duuti mana isaatti gale jedhanii yaada kana waan qabatamaa waliin himu (Obbo Mul'saa Galmeessaa Ebila 13 /04/20018)

c) Milkii Dubartii Mana Namaatti Deessee

Dubartiin deessuun uummata Oromoo maccaa aanaa Amboo biratti kabaja guddaa qabdi jedhama. Haata'u malee, akka duudhaa hawaasichaatti dubartiin ulfaa tokko osoo karaa deemtuu mana namaattii gortee deessee mucaa ishee fudhattee gara mana isheetti yoo galtu maatii bakka isheen itti deesse sanaaf milkiin gaarii miti jedhama. Mana Oromiticha tokkoo keessatti daa'imni dhalachuun akka eebba guddaatti ilaalama. Kanaafuu, dubartiin karaa deemu tokko mana namaatti gortee deessee daa'ima sana fudhattee bahuun ishee eebba mana namicha sanaa fudhatee gara mana ishiitti galti jedhamee yaadama. Kana jalaa miliquuf, abbaa manaa deessuu sanaa mana isheen itti deesse sanatti hoolaa qalee haadha manaafi mucaa isaa fudhata jedhu.

Akkasumas dubartiin yeroo dhiyoo deessee tokko mana namaa seentee dhadhaa osoo hindibatiin yoo baate akka milkii gaarii hintaaneetti ilaalama. Sababni isaas hantuutatu manatti nama nam'a /dacha'a/ jedhamee amanama. Kanaaf, dubartii dhiyoo deesse tokko yoo mana namaa seente osoo dhadhaa hinmuudin manaa hinbaasan jedhu.

d) Milkii Ijoollee Ilkaan Qartuu

Ijoollee osoo rafaa jirtuu yoo ilkaan qarte maatii ijoollee sanaaf milkii gaarii miti jedhama. Amaleeffannaa hawaasichaa keessatti ilkaan qaruun ykn walitti riguun sagalee “**qarac qarac**” jedhu dhageessisuun waan hamaa namarratti yaaduu, keessumaayyuu gocha lubbuu namaa dabarsu tokko namarratti raawwachuuf yaaduu mul’isa jedhameetu beekkama. Kanaafuu, ijoolleen yemmuu raftu yoo ilkaan qarte maatii ishee dhiibatti milkii gaarii miti jedhu.

e) Milkii Durbi Duudaan Nama Karaa Deemu Qaxxaamuruu

Akka maanguddoonni Oromoo aanaa Amboo ibsanitti, durbi duudaan yeroo namni tokko imalaaf ka’u yoo isa qaxxaamurte, milkiin badaadha jedhama. Durbi duudaanniifi buqqee duudaan tokko jedhu. Sabani isaas, kan garaa isaanii beeku hin jiru. Durbi duudaan garaas namaaf hinnaatu jedhama. Kanaaf, wanti deemamuuf sun garaa namaaf hinlaafu yookiin hinmilkaa’u jedhamee amanama.

f) Milkii Namni Aguuggatee Namatti Dhufuu

Akka maanguddoonni Oromoo aanaa Amboo kanneen akka iddattootti filataman ibsanitti, namni aguuggatee dhimmaaf nama karaa deemaa jirutti yoo namatti dhufe akka milkkii badaatti ilaalama. Sababni isaas kan aguuggatanii itti deemamu mana gaddaati. Kanaaf, nama karaa deemu sana waanti isa gaddisiisu isa mudachuu yookiin yeroo inni manatti galu rakkoon addaa maatii isaa mudachuun danda’a jedhanii amanu. Kanaaf, nama tokko milkiin akkasii isa mudatee yoo guyyaa sana deemuun dirqama ta’e, deebi’ee galuun milkii sana jijjiiratee deema jedhu.

g) Milkii Nmni Nyaata Dhumerra Dhufuu

Akka odeeffennitoonni ibsanitti, nyaata dhumerra dhufuun akka milkii badaatti ilaalama. Sababni isaas nyaata dhumerra dhufuun jibiinsa mul’isa jedhamee amanama. Oromoon yeroo mammaaku, namni jaallatan yommuu qopheeffatan, namni jibban yogguu nyaatanii fixan dhufa jedha. Kanaaf, haamilee namichaa eeguuf akka waan nuti si jibbinuu erga nyaannee fixnee dhuftekaa jedhu.

4.1.5. Milkiiwwan Sochii Qaama Namaan Wal Qabatan

Dhallii namaa qaama isaatti fayyadamuun ergaa garaa garaa dabarfata. Namni waan tokko keessa isaatti yeroo yaadu qaamoleen namaa sammuurraa ajaaja fudhatanii ergaa dabarsu. Kana

jechuunis, Waan sammun ajaju qaamni namaa raawwata. Haala kanaan adda kan ta'e, osoo sammun keenya itti hinyaadin qamonna namaa mallaattoo garaa garaa yoo agarsiise milkiin ilaalamu akka jiru jaarsoliin odeeffannoo kennan ibsanii jiru. Kan ilaachisee ragaan funaaname sochiiwwan qaama namaa milkii gaarii agarsiisan qafadha. Haaluma kanaan, kataa kana jalatti sosochiiwwa qaamota namaan walqabatanii akka milkii gaariitti ilaalaman, hariiroon sochiiwwan kanneeniifi hiikkaa milkiif kennamu gidduu jiru ilaalchisee qaaccessi ragaalee dhiyaatera.

4.1.5.1. Milkiiwwan Gaarii Sosochiiwwan Qaamota Namaan Walqabatan

a) Milkii Ijji Nama Rifachuu

Nama tokko ijji yoo rifate milkii gaariidha jedhama. Ijji rifachuu jechuun osoo namni sun itti hinyaadin jijji isaa “**bir bir**” jedhee yoo sosocho'e jichuudha. Ijji akkuma beekamu ilaaluuf nama gargaaraa. Haala kanarraa adda kan ta'e ijji yoo nama rifate milkii gaariidha fira jaallalalaa yeroo dheeraaf addaan fagaatanii turan argu jedhama. Kun immoo kan nama gammachisudha jedhu.

b) Milkii Gateettiin Nama Rifachuu

Qaama namaa keessaa waan tokko keessumaayyuu waan ulfaatu tokko baachuuf kan nama gargaaru gateettiidha. Uffanaa keenyas kan baatu gateettiidha. Uffanni tokko akka namarraa miidhagu yokaan fakkisu kan murteessus gateettiidha jedhu. Kanaaf yeroo baayyee osoo itti hin yaadin gateettii yoo nama rifate milkii gaariidha yeroo gabaabaa keessatti osoo itti hin yaadin akka tasaa uffata haaraatu uffattama jedhama.

c) Milkii Quba Bitaa/ Barruu Harakaa/ Nama Hooksisuu

Harki kan tiin waa hojjetanii argatanidha. Oroomoo yemmuu nama eebbisu, “Harka keetiin oolii buli,” jedha. Kana jechuun imoo hojjedhuu argadhu, siif haamilkaa'u jechuudha jedhu. Karaa birraa immoo faayidaa qubaa keessaa inni tokko qarshii lakkaa'uudha. Kanaafsi barruun harkaa/ quba bitaa /yoo nama hooksise qarshii argatanii lakkaa'u amantii jedhu wajjin walqabsiisu waan ta'eef akka milkii gaariitti ilaalamu jedhu. Kunis dhugaa ta'uu isaa uummatichi muuxannoo darberraa mirkaneeffateeraa jedhu.

d) Milkii Qoonqoon Nama Cirrisuu.

Akka dhuudhaa uummata Oromoo aanaa Ambootti qoonqoon yoo nama carrise milkii gaariidha jedhama. Sababni isaas dhangaa gaarii sirriitti qophaa'e, kan itti hinyaadamne nyaatama jedhamee amanama. Kunis kan har'aa bor hinargamne yookaan hinqophoofnetu nyaatama ykn dhugama jechuudha.

e) Milkii Hidhiin Nama Rifachuu

Akka maanguddoonni Oromoo aanaa Amboo akka iddattootti filataman ibsanitti, hidhiin nama rifachuun yookiin nama sirbuun akka milkii gaariitti fudhatama. Sababni isaas hidhiin nama rifachuun nama dhungachuu mul'isa. Akkasumas, jaaalala agarsiisa. Kan dhungatamus nama jaallatamudha. Kunis fira walirraa fagaatanii turaniifi jaallatan arganii dhungatu jedhama.

f) Milkii Barruu Miila Nama Nyaachuu / Hooksisuu/

Akka jaarsoliin Oromoo aanaa Ambootti jedhanitti barruun miillaa yoo nama nyaate yookiin hooksise akka milkii gaari hintaaneetti ilaalama. Sababni isaas karaa deemu jedhamee waan amanamuuf. Karaan kunis kan hinyaadamne yookiin karaa tasaa keessattuu karaa booyicha deemuun walqabatedha jedhama.

4.1. 6. Milkii Biqilootaa

Jiruufi jireenya uummata Oromoo keessattis ta'e jiranya dhala namaa hundaa keessatti biqiloonni iddoo olaanaa qabu. Haaluma walfakkaatuun, Oromoon maccaa aanaa Amboos biqiltootaaf ilaalcha addaa akka qabu jaarsoliin akka iddattotti filataman nidubbatu. Kanaafis, adeemsa jiruufi jireenya isaanii gaggeessuu keessatti milkiwwan biqiltootaan walqabataniif ilaalamanis akka jiran jaarsoliin kunneen ibsariiru. Kutaa kana jalattis biqiloota akka milkii gaariifi milkii gaarii hentaaneetti ilaalaman, hariiroon biqiloota kanneeniifi hikkaan milkiif kennamu gidduu jiru ilaachsee ragaaleen funaanaman muraasnii qaaceffamaniiru.

4.1.6.1. Biqiloota Akka Milkii Gaariitti Ilaalaman

a) Milkii Waddeessaa

Waddeessi mukkoota jiran keessaa baayyee guddatee kan daddagaaguudha. Mukti kun tajaajila hedduuf oola. Meeshaaleen manaa garaagaraa, keessumaayyuu barcumni abbaa gadaa waddeessarraa hojjetama. Mukti kun borootti yoo biqile milkii gaariidha jedhu. Sababiis isaas

guddaa waan ta'eef akka ayyaana abbaatti ilaalu. Ayyanni abbaa guddaadha, humna qabeessa, teessoon isaas gara boroos ykn diinqaati jedhu. Haata'u malee, waddeessi balbala fuulduratti yoobiqile akka milkii yarraatti ilaalama. Kunis mukti kun guddachaa deemee hidda isaa gara manaatti galcha. Kanaafuu waanti guddaan humna qabu tokko alaa karaa qarmammeettii balbalaa dhufee suuta suuta gara manaa seenee ayyaana abbaa isa guddaa mana keessaa dhiibbata jedhama.

b) Milkii Bakkaniisaa

Biqiltuu Oromoon milkii ittiin ilaallatu inni biroo bakkanniisadha. Mukti kun boroos ta'e qarmammeettii balbalaa irratti yoo biqile akka milkii gaariitti ilaalama. Sababiin isaas, baalli bakkaniisaa dawwaa dhukkuba hedduu irraa nama fayyisuudha jedhu. Akkasumas gaafa guyyaa shanan deessuu baalli muka kanaa bakka jiruu barbaadameetu baala ulmaayiif kan biroo wajjin affeelamee deessuun sun qaama ittiin dhiqatti jedhu. Kana waan ta'eef, mukti kun yoo naannoo qe'eetti biqile dhukkubni, michiifi hamtuun nama hindandeessu jedhama.

c) Milkii Harooressaa

Harooressi mana bukkees ta'e naannoo qe'eetti yoobiqile akka milkii gaariitti ilaamama. Uleen abbaa gadaa, Siiqqeen beera kalaaleefi jaartii ceferee muka harooressaa irraa hojjetama. Uleen kunis ayyaanaafi ulfina qabeessa, waaqa araarsa. kanaafuu, mukni kun qe'ee namaa keessatti yoobiqilan qe'een sun ulfina argata, ayyaana qabeessa ta'a jedhama.

d) Milkii Urgeessaafi Hin'ee

Uummanni Oromoo muka urgeessaafi hin'eef iddoo guddaa kenna. Mukni kun yoo boroos ta'e balbala fuulduratti biqile milkii gaaridha jedhu. Sababiin isaa mukkeen kun foolii urga'aa qabu, yeroo hunda nilalisu. Baalli isaanii akkuma margaa yeroo masqalaa, yeroo ateeteefi yeroo araara waaqaa ittiin waaqa kadhachuuf tajaajila. Kanaafuu, qe'ee namaa keessatti, keessumaayyuu hin'een, yoobiqile qe'een sun kan badhaadhinaafi eebbaa ta'a jedhama.

e) Milkii Margaa

Aadaa Oromoo keessatti margi iddoo olaanaa qaba. Sirnoota garaagaraa irratti, fakkeenyaaf yeroo irreechaa, gaa'elaa, yeroo araara waaqaafi kkf irratti marga jiidhaatti fayyadamuun

waaqas ta'e nama araarfatu. Kanaafuu, dhimmaaf yeroo manaa bahan nama marga jiidhaa baatee deemmutti yoodhufan milkii gaariidha jedhu. Sababiin isaas margi jiidha, kan yeroo hundaa lalisu waanta'eef namni marga jiidhatti dhufes dhimmi deemuuf naaf raawwatee gala jedhee amana jedhu.

Suura 6:- Suura Nama marga Jiidhaa baatee namatti dhufuu

4.1.6.2. Biqiloota Akka Milkii Gaarii Hintaaneetti Ilaalaman

a) Milkii Waaddeessaa

Waddeessi balbala fuulduratti yoobiqile akka milkii hintaaneetti ilaalama. Sababiin isaas mukti kun guddachaa deemee hidda isaa gara manaatti olseensisuun nama mana keessaa dhiibbata jedhu. Akkasumas waanti guddaan humna qabu tokko alaa karaa qarmammeettii balbalaa dhufee suuta suuta gara manaa seenee ayyaana abbaa isa guddaa boroo taa'u mana keessaa dhiibbatas jedhamee amanama.

b) Milkii Dabaaqulli ykn Buqqeen Bay'atee Dhaluu

Akka maanguddoonni Oromoo aanaa Amboo ibsanitti, buqqeen nyaataaf oolu yoo baay'isee dhale akka milkii gadheetti ilaalama. Sabani isaas nama dhiibbata (dhora), maatii keessaa namni du'a yookaan maatiin sun qe'ee godhiisee akka deemu farrisa jedhamee amanama. Kanaafuu, yeroma sana buqqichi akka baay'ee hinhorreef tokko keessaa fuudhanii ykn kutanii karaa gubbaatti gatu. Haala kanaan rakkoo fuula duratti mudachuu danda'u jalaa ba'u jedhanii amanu.

4.1.7. Milkiwwan Beeyladooaa

Faayidaan bineeylagoonni dhala namaatiif qaban olaanaa waan ta'eef hariiroon isaan namaa waliin qabanis bayyee cimaadha. Oromoon maccaa aanaa Amboos bahaafi gala isaa keessatti milkii bineeyladooaa akka ilaallatu maanguddonni qorannoo kanaaf madda raga tokkoffaa ta'a ibsaniiru. Milkii gariifi milkii gaarii hintaane bineeyladooaa walqabatanii ilaalaman, hariiroon bineeyladooaa kanneeniifi hikkaan milkiif kennamu gidduu jiru ilaalchisee ragaaleen funaanaman haala armaan gadiin qaaccefamanii jiru.

4.1.7.1. Beeyladooaa Akka Milkii Gariitti Ilaalaman

a. Milkii Farda Kormaa

Hawaasa Oramoo, keessumaayyuu Oromoo Maccaa aanaa Amboo biratti farda kormaaf iddoo guddaatu kennamaaf. Yeroo dhimmaaf karaa deemaa jiranis farda kormaatti yoo dhufan milkiin gaariidha jedhu. Sababiin isaas fadi akka booranaatti ykn namaatti ilaalama, colleedhas. Lafa bu'aa bayii ta'e keesaa baasee nama galcha, sagalee abbaa isaas nibeeka. Qereroon tokko osoo hin fuudhin dura farada qabaachuu dirqamadha jedhu. Qereroon sun fuudhee hamma dhala argatutti maqaa farada isaatiin waamama. Abbaa daamaa, abbaa daalee, abbaa booraafi kkf jedhaniitu isa waamu. Kanaaf, fardatti dhufuun milkiin gaariidha, bu'aa bayiin kamiyyuu yoo nama quunname injifannoon keessa darbu jedhu.

Suura 7: Suura farda kormaa/ collee

a) Milkii Horii Yeroo Gurguraa Fincooftu

Horii gurguraaf gabaa keessa dhaabbatu tokko namni bituuf jedhu dhufee nama gurguraa jiru sana gatii horiin sun itti gurguramu nigaafata. Kanaan booda namoonni kun lamaan, inni bituuf inni gurguru, gatii horiin sun itti gurguramtu irratti waliin haasawaa eegaluu. Namoonni biroos

jaarsolii ta'anii gidduu namoota lamaanii kanaa seenuun osoo isaan waliigalchaa jiranii horiin gurguramtu sun yoo fincoofte namicha bitachuuf dhufe sanaan siif fincoofteetti, milkii gaariidha bitadhu jedhu. Keessumattuu sa'aa ykn raada yoo taate fincaa'uun ishee hormaata farrifti siif horti jedhama.

c) Milkii Hoolaan Mirga Hooqattu.

Oromoon horii horsiisuun beekama. Horii ofii hores akkasumaan gabaa baasee hingurguru. Yoo gurguree dhimma itti bahuuf barbaade osoo milkii hinilaallatiin manaa hinbaasu. Haaluma kanaan, hoolaan gurguraaf barbaadamte tokko yoo mirga hooqqatte milkii gaariidha jedhama. Sababni isaas yoo gabaa baasan gatii baasti; ni gurguramti. Dhimmi barbaadameefis niqajeela jedhamee amanama

4.1.7.2. Beeyladoo Akka Milkii Gariitti Hintaneetti Ilaalaman

a) Milkii Re'ee

Namni dhimmaa tokko imaluuf bahe jalqabarratti yoo re'eetti dhufe milkii gaarii hinta'u jedhu. Sababiin isaas re'ee soqolamtuudha, ayyaanaafi Safuu hinqabdu, waaqatu abaare jedhama. Kanaafuu, namni re'eetti dhufe lapheen isaa nirifata, sodaan keessa isaa galuun shakkiin guutama, fiixaan bahinsa dhimma deemuuf sanaa irratti amantaa guutuu dhaba jedhu.

Re'ee eegeen
soqolame

Suura 8: Suura Re'ee

a) Milkii Horii Gurguraa Karaarratti Ciiftuu

Oromoon milkii kan ilaallatu inni tokko yeroo waa bituu ykn gurguruuf gabaa bahuudha. Namni tokko horii gurguruuf gara gabaatti deemsisaa osoo jiruu daandii irratti yoociifte milkii gaarii miti jidhama. Horiin osoo deemaa jiruu, keessumayyuu osoo namni oofaa jiruu, ciisuun waan

hinbaratamniidha. Osoo deemaa jirtuu ciisuun diddaa argisiisuudha jedhu. Kanaafuu nami horii sana gurguruuf gabaa baase sun osoo gurguree isaaf hin milkaa'in akkuma manaa baasetti deebesee galcha jedhametu yaadama.

d) Milkii Horii Abbaa Nyaatuu

Horiin osoo foonatti galchaa ykn hidhaa jiranii abbaa ykn haadha qe'ee yoo nyaatte milkii gaarii miti jedhu. Horiin, kessumaayuu, sa'aan ykn sangaan raadaafi jibicha caala umurii dheeraa abbaa qe'ee sana waliin jiraachaa turuu isaaniirraan kan ka'e abbaa ykn haadha qe'ee sana seeraan adda baasanii beeku. Kanaafuu, maatii isaan hore sana wajjin walitti dhufeenya gaariifi jaalala qabu jedhama. Haata'u malee, haala kanaan osoo jiraachaa jiranii akka tasaa ta'ee sa'aan ykn sangaan sun yoo abbaa qe'ee ykn haadha qe'ee sana nyaatte milkii gaarii miti , maatii sana dhiibbati ,namni horiin nyaatte sun nidu'a hin hofkolu jehama. Waan kana ta'eef, abbaan qe'ee sun horii sana qaleetu maatii isaa waliin nyaata, Yookaan immoo gabaa baasee gurgura. Qarshii horii sana itti gurgure waan biraa irra oolcha malee deebisee horii biraa ittiin hinbitu jedhu.

f) Milkii Horii Wadaroo Waliin Gurguruu

Akka maanguddoonni Oromoo aanaa Amboo ibsanitti, horii gurguraaf gabaa baasanii wadaroo ittiin harkisanii geeessan waliin yoo gurguran milkii gaarii miti jedhamee amanamaa. Sababni isaas, yoo wadaroo faana gurguran sanyiin horiisanii hundi namicha bitate faana gala. Ofiifis qullaa hafa yookiin hojiin qe'eetti hafe wal hinhoru jedhamee amanama.

4.1. 8. Milkiiwwan Bineesotaaa

Biniinsonni uumama bosona keessa jiraatan ta'nii kallattiinis ta'e alkallaatiin dhala naamaa waliin walquunnamtii qabu. Walitti dhufeenya kanarraa kan ka'e, uummanni Oromoo macaa aanaa Amboos uumama kanneeniin walqabsiisee milkiin ilaalamu akka jiru maanguddoonni qorano kanaaf madda odeeffannoo ta'an nidubbatu. Haaluma kanaan, milkii gaariifi milkii gaarii hintaane bineensota waliin walqabatee uummatichi ilaallatu, hariiroon bineensota kanneeniifi hikkaan milkiif kennamu gidduu jiru ilaalchisee ragaaleen funaanaman haala armaan gadiin qaacefamanii jiru.

4.1.8.1. Bineensota Akka Milkii Gaariitti Ilaalaman

a) Milkii Waraabessa Nama Qaxxaamuruu

Milkiin waraabessaan walqabatu inni biroo guyyaa osoo dhimmaaf karaa dedeemanii waraabessi yoo namatti dhufe ykn nama qaxxaamure akka milkii gaariitti ilaalama. Waraabessi hagabuu hin bulu. Waan nyaatamu barbaaduuf yoo bahe, yeroo hunda argatee nyaatee milkaa'eetu gala. Kanaafuu, namni dhimma tokko raawwachuuf manaa bahee karaa deemaa osoo jiruu waraabessatti yoodhufe milkii gaariidha. Waan manaa baheef sana raawwatatee milka'ee gala jedhameetu yaadama. Akkasumas, midhaan dhahamee (calleeffame) halkan oobdii keessa bule tokko irra waraabessi osoo alkan deemuu yoo irra ejjete milkii gaariidha. Kunis callaan sun maddii argata jedhamee amanama. Dabalataanis waraabessi yoo horii ciniine milkiin garii ta'a, horiin sun nihorti jedhu.

b) Milkii Jaldeessaa Nama Qaxxaamuruu

Akka jaarsosoliin Oromoo Maccaa aanaa Ambootti ibsanitti, mayii tokkoof imlaa osoo jiranii jaldeessi yoo nama qaxxaamure ykn namatti dhufe milkiin gaariidha jedhu. Tokkoffaa jaldeessi bineessa bosonaa keessaa bifa dhala namaa kan qabu, yeroo deemu kan hinjararre fi bahee garaa duwwaa kan hingalledha jedhama. Jaldeessi bute kaataadha, waan garaasaa hindhabu. Kanaaf, namni karaa deemu sun dhimma deemuuf sana akkuma jaldessichaa nimilkaa'a jedhamee amanama. Dabalataanis, hagabuu hingalu, saameetu nyaata. Maasii nama hundaa, kan soorressaas ta'e hiyyeesaa, seenee waa nyaatee milkaa'inaan kan galuudha. Hamma fedhe yoo nyaate, maasiin jaldeessi seene barakata qaba jedhama. Akkasumas, gogaa jaldeessaa kooraa fardaa jala yoo godhatan fardicha gufuun hidhahu, nagaan oolee gala, ni hoofkala jedhama. Kanaafuu, namni dhimmaaf karaa deemu tokko jaldeessatti yoo dhufe haaluma wal fakkaatuun milkaa'ee gala jedhama.

4.1.8.2. Bineensota Akka Milkii Gaarii Hintaneetti Ilaalaman

a) Milkii Waraabessa Guyyaa Yuusuu

Bineensota bosonaa keessaa milkiin waraabessaa haala lamaan ilaallaama. Inni jalqabaa waraabessi guyyaa yoo yuusedha. Innis Yeroon waraabessi yuusu beekkamaafi baratamaa kan ta'e halkanidha. Haala baratame kanarraa adda kan ta'e waraabessi yoo guyyaa yuuse akka milkii yaraatti ilaalama. Waraabessi guyyaa yoo yuuse farra, kan waaqayyo eebbiseef halkanidha, kun hamminaaf malee gaarummaaf miti jedhamee amanama. Barri sun namaafis ta'e horiidhaaf gaarii miti jedhu. Balaa garaagaraa Fkn kan akka balaa beelaatu ta'a jedhamee yaadama. Halkan yoo ta'e garuu barsiifataafi hiree isaati jedhu.

b) Milkii Qamalee Nama Qaxxaamurtuu

Akka duudhaa oromootii hojiidhaaf ykn dhimma tokko raawwachuuf osoo deema jiranii qamaleen yoo namatti dhufte ykn nama qaxxaamurte milkiin gaarii miti jedhu. Sababiin isaas qamalee bineensa bosonaa keessaa waan hundumaa irratti hariifattuufi habshaala akka teetetti ilaalamti jedhama. Dhuudhaa uummatichaa kessatti immoo habshaalummaafi gamnummaan waan yaraafi jibbisiisaadhaa jedhu. Maasiin qamaleen seentes barakata hinqabu jedhu. Kanaan walqabsiisuun milkiin qamaleetti dhufuu akka yaraattii ilaalu.

4.1.9. Milkiiwwan Allaattiwaanii

Oromoon maccaa anaa Ambooo akkuma beeyladooaaifi bineensota lafarraa jirraatan ilaalchisee milkii ilaallatu, akkasumas allaattiwwan samiirra balalia'nis ilaalchisee milkii akka ilaallatu jaarsoliin akka iddattootti filataman ibsaniiru. Milkiiwan gaariifi gaariihintaane allattiwwaniin walqabatee ummatichi ilaallatu, hariiroon allattiwwan kanneeniifi hikkaan milkiif kennamu gidduu jiruu ilaalchisee raagaaleen funaanaman muraasni isaanii kutaa kana jalatti qaaceffamanii jiru.

4.1.9.1. Milkii Gaarii Allattiwwaniin Walqabatee Ilaalamu

a. Milkii Sagalee Simbiraa

Akka duudhaa Oromootti simbirri afaan waaqaa dubbatti ykn karra waaqaa saaqqi jedhama. Kana waan ta'eef uummanni Oromoo hojii karoofate bule tokko hojjechuuf ganama hirriba isarraa ka'ee sagalee simbiraa dhaggeeffatee milkii ilaallata jedhu. Haaluma kanaan sibirri barii sagalee **Hinqucucin..** jedhu yoodhgeessite milkii gaariidha jedhu. Warri sagalee kana hiikan

hin yaadda'in, hinsodaatin ka'ii gara hojii keetti deemi jechuudha jedhu. Namnis kana dhageeffatee laphee guutuun gara hojii isa deema.

Karaa biraatiin sagalee **wuy, wuy....** jedhu yoo dhgeessiste immoo milkii gaarii miti jedhu. Hiikkaan sagalee kanaas gaddaafi yaaddoo of keessaaa waan qabuuf dhimmi karoorfatan sun fiixaan namaaf hin bahu, sodaa qaba jedhama. Kanas akkuma waliigalaatti uummanni kun muuxannoo yeroo dheeraa qaburraa dhugaa ta'uu isaa mirkaneeffataa deemeera jedhama.

a) Milkii Huummoo Jidduu Bahuu

Huummoon allaattiiwwan keessaa uumama walmalee hindeemnedha. Ganamas galgalas aadaa, Yeroo deemanis garmalee osoo walitti hinsiqiin garmalees osoo walirraa hinfagaatiin kallattii tokkoon deemu. Yoo nama isaan gidduu bahuuf deemu argan walitti dhufuun fageenya gidduusaanii jiru dhiphisu. Kanaaf, yoo namni fiigee gidduu bahuuf yaalellee ka'anii barrisu malee wanti tokkollee akka gidduusaanii bahu hinbarbaadan. Kanaafuu, namni waan rakkisaa kana gidduu bahe milkii gaariidha jedhama. Sababni isaas namni hala kanaan huummoo lama jidduu darbe wantota hamaafi walxaxa adeemsa jiruufi jireenya isa keessatti isa quunnaman hunda jinjifannoo keessa darbuun nidanda'ama jedhu. Akkasumas huummon uumama aadaa deemuudha. Mortuunis qabeenya namaa balleessuufis namatti aaddi. Lachan isaaniiyyuu amala tokko waan qabaniif walhindanda'an jedhama. Namni huummoo gidduu bahes amala huummoo kana waan fudhatuuf mortuun isa hindandeessuu umurii dheerata, ni sooroma, badhaadhaa ta'a jedhamee amanama.

4.1.10. Milkii Ilbiisotaa

Akka amantaa uummata Oromoo aanaa Ambootti milkiwwan ilbiisota waliin walqabsiisuun ilaalamanis nijiru. Milkiwwan gaariin ilbiisota waliin walqabsiisuun ilaalaman, hariiroon ilbiisota kanneeniifi hiikkaa milkiif kennamu gidduu jiru ilaachisee qaaccessi gagaalee funaanamanii keessaa muraasni isaanii haala armaan gadiin dhiyaataniiru.

4.1.10.1. Ilbiisota Akka Milkii Gaariitti Ilaalaman.

a) Milkii Bookee Afaan Nama Seenuu

Akka maanguddoonni Oromoo aanaa Amboo akka iddattootti filataman ibsanitti, bookeen yoo afaan nama seente milkii gaariidha jedhama. Sababni isaas waa dhugu jedhamee waan

amanamuuf. Kunis bookeen yeroo baay'ee naannoo daadhiifi farsoon jirutti waan argamtuuf achii dhuftee akka waan ergaa himtuutti ilaalama. Kanaafuu bookeen afaan nama seennan dhugaatii hindhaban jedamee amanama.

b) Milkii Titiisni Afaan Nama Seenuu

Akka maanguddoonni Oromoo aanaa Amboo akka iddattootti filataman ibsanitti, tisiisni afaan nama seenuunis akka milkii gaariitti fudhatama. Sababni isaa waan gaarii tokkodu dhugama ykn nyaatama jedhu. Yeroo bay'ee titiisni naannoo foon jiru iraa hin fagaattu waanta'ef akka foon nyaatan namatti himti jedhu, yoo titiisni afaan nama seente osoo itti hin yaadin carraa foon nyaachuutu nama mudata jedhamee amanama.

c) Milkii Boonbiin Magariisni Mana Seenuu

Akka duudhaa Oromoo maccaa aanaa Ambooti ilbiisota milkiin isaani ilaalamu keessaa inni tokko boonbii magariisadha. Boonbiin magariisi yoo gara mana seenae milkiin gaariidha sa'atu dhala jedhu. Kunis sababa mataasaa akka qabu jaarsoliin akka iddattootti filataman nidubbatu. boonbiichi magariisadha, waanti magariisi immoo jiidha farrisa. Kanaafuu, sa'aan dhaltee aannan gara mana sanaa dhufaa jiraachuu isaa agarsiisa jedhu. Kanas ummatichi muuxannoo ykn ta'iinsa darbe irraa mirkanneffaachaa kan dhufedha jedhu.

4.1.11. Milkii Waantotaa

Oromoon maccaa aanaa Amboo adeemsa jiruufi jireenya isaa geggeessuu keessatti milkii kan ilaallatu lubbuqabeeyyii qofa osoo hintaane waantota lubbudhabeeyyiidhaan walqabatanis milkii akka ilaallatu odeefkennitoonni nidubbatu. Milkiiwwan gaariifi garii hintaane waantotaan walqabatanii hawwasichi ilaallatu, hariiroo waantota kanneeniifi hiikkaa milkiif kennamu gidduu jiru ilaachisee ragaaleen funaanaman murasini isaanii armaan gadii ibsamanii qaacceffamaniiru.

4.1.11.1. Waantota akka Milkii Gaariitti Ilaalaman

a) Milkii Daamaraan Masqalaa Kalattii Mirgaan Jiguu.

Oromoon ayyaanota garaa garaa inni ayyaaneffatu keessaa tokko masqaladhu maanguddoonni odeef-kennitootaa. Yeroo masqalaa kanas damaraan ni dhaabata. Damaraan dhaabbate kun gubatee wayita dhumu kallattii inni kufuun milkii bara itti aanuu ilaalama. Damarichi yoo gara mirgaatti kufe milkii gaariidha jedhama. Sababni isaas barri itti aanuu bara quufaa, bara badhaadhinaa, bara gammachuu akka ta'etti amanama.

d) Milkii Qottoo

Namni qottoo baatu nama karaa deemuuf ka’etti yoo dhufe milkii gaariidha jedhamee amanama. Sababnisaas qottoon waan muru, kutu, falaxu waan hindhabneef. Akkasumas, qottoon sibila waan ta’eef ciminaadha; mo’ataadhas. Namni karaa deemu sunis qotticha namicharraa fuudhee waa muree darba. Yoo akkas ta’e, namni karaa deemu sunis dhimma deemuuf ni milkaa’a jedhama.

e) Milkii Ija Bunaa

Namni dhimma tokkoof mana isaa bahee karaa qabatee osoo deemaa jiruu daandii irratti ija bunaa yoo arge akka carraa gaariitti ilaalama. Ija bunaa sana argee bira hin darbu. Fuudhee borsaa isaa/ ishee keessa kaawwata/tti. Ummata Oromoo biratti bunni iddoo guddaa qaba. Oromoon yeroo hunda ganama gaanama osoo gara hojii kamiiyuu hindeemin dura buna danfisiisee waantonni inni guyyaa sana hojjetu ykn raawwatu hundi akka milkaa’uuf waaqa isaa kadhata. Akkasumas waaqa isaa guyyaa guutuu nagaan oolchee waan hunda irratti milkaaina isaaf kenne dursee galateeffachuun halkanis nageenya isaatiif kadhatee gara hirriba isaa deema. Kanaafuu, haala kanaan milkaa’ee oolee waan buluf bunaaf iddoo guddaa kenna. Yeroo dhimmaaf karaa deemu yoo ija bunatti dhufes waantan deemuuf naaf milkaa’a jedheetu amana jedhama.

f) Milkii Sagalee Bunni Yeroo Danfu Dhageessisu

Uummanni Oromoo buna sababa adda addaaf danfifachuu danda’a. Fakkeenyaaf, araada bahuuf, waaqa ittiin kadhachuufi kkf ta’uu mala. Haata’u malee, wayita buna danfisan kana bunichi dafee danfuu didee sagalee “dim, dim” jedhu yoo dhageessise milkii gaariidha jedhama. Sabanii isaas keessummaan dhufuun akka ulfinaatti ilaalama jedhamee amanama. Keessummaan yoo dhufe immoo kabaja waan ta’eef buna danfisu. Kanaaf, sagaleen bunaa kunis bunni irra deebiin akka danfuuf ergaa dabarsa jedhama.

g) Milkii Bunni Danfe Irragatuu/Dhangala’uu/

Bunni uummata Oromoo biratti kabajamaadha. Seera mataasaas qaba. Uummatni kun buna danfee osoo hindhugamiin dura Waaqa kadhata. Ittiin milkii ilaallata. Fakkeenyaaf, bunni danfe yoo irrigate yookaan dhangala’e roobatu rooba jedhamee amanama. Roobni yoo roobe immoo margi nibiqila, nilalisas. Jiidhi immoo quufa/badhaadhummaa mul’isa jedhu.

h) Milkii Buna Jalqabaatti Dhufuu

Duudhaa nyaataafi dhugaatii Oroomoon maccaa aanaa Amboo qabu keessaa sirni buna iddoo guddaa qaba jedhu maanguddoonni akka iddattootti filataman. Bunni yeroo tokko danfu buna jalqabaa (tokkofaa), buna harajaa(lammaffaa)fi buna barakaa(sadaffaa) jedhamee si'a saadii dugama. Keessumaan, dhimmaaf mana namaa yoodhaqu buna sadarkaa garaa garaa danfu kanatti yoo dhufu mikliin ilaalamu jira jedhu.

Buna jalqabaatii dhufuun akka milkii gaariitti ilaalama. Kunis sababa mataa isaa akka qabuudha. Abbaan manaa buna jalqabaarratti buna dhaabbata.Yeroo haati manaa buna dhaabbachiifti, abbaan manaa akkas jedhee waaqa kadhatata jedhu:

***Hm:** Buna jabaa*

***Am:** Yaa waaq situ jabaadha nagaan bullee nagaan nu'oolchi*

Maatiif, maasiif, sangaaf dhaltiif, jabbiif, ollaaf, biyyaafi nagaa kenni.

Keessummaa mana nagaatii bahe mana nagaatti galchi...

(Jabeessaa Fidaa, Ebla, 2018)

Akka dhuudhaa Oromoo maccaa aanaa Amboo bunni olla wajjin dhugama. Ollaan hundi erga walitti qabamee booda abbaan manaa yeroo buna dhaabbatu buna jalqabaarratti maatiif, ollaaf akkasumas keessummaadhaaf kan waaqa kadhatu. Kaanfuu, yeroon kun yeroo kadhataati, keessummaa sanaafis nikadhatamaaaf. Dabalanaanis bunni jalqabaa guutuu waan ta'eef namni buna kanatti dhufe waanti inni manaa baheef guuteefiitu gala jedhu. Kanaafidha buna jalqabaatti dhufuun akka milkii gaariitti kan ilaalamu jedhama.

g) Milkii Buna Barakaatti Dhufuu

Buna barakaatti dhufuun akkuma buna jalqabaa miklii gaariidha jedhu.Sababiin isaas bunni jalqabaa yeroo abbaan qe'ee ollaafi keessummadhaaf waaqa kadhatee ebbisuudha. Buna barakaa irratti immoo yeroo ollaaniifi keessumaan warra qe'ee ebbisuudha.Ollaanniifi kessummaan akkas jedhanii warra buna danfise ebbisu jedhama,” Bunaafi nagaa hindhabinaa, iddoo naagaa oolaa bulaa.” Kanarraa akkuma hubatamu yeroon kunis yeroo kadhannaafi wal ebbisuuti. Kanaaf buna barakaatti dhufuunis akka milkii gaariitti kan ilaalamu jedhu maanguddoonni akka iddattootti filataman kunneen.

h) Milkii Dirrisa/labooaba/ Ibiddaa

Uummanni Oromoo ibidda hojii adda addaaf dhimma itti ba'a. Ibiddi kunis wayitii boba'u yoo dirrise milkii gaariidha jedhama. Sababni isaas keessummaatu dhufa jedhu. Ummatichis keessummaaf bakka guddaawaan kennuuf itti tola. Haala dirrisa ibiddichaas ilaaluun keessummaan dhufu dudubbataa yookiin callisaadha jedhu.

i) Milkii Nyaata Dhiyaateetti Dhufuu

Namni nyaata dhiyaateetti dhufu milkii gaarii akka ta'etti amanu. Kana jechuun nyaanni guutuun homtuu irraa hin hir'anne waan gaarii ta'uu isaafi dhimma dhaqeef sana argachuu yookiin milkaa'uu agarsiisa jedhu.

j) Milkii Gumaataa

Akka maanguddoonni odeefkennitootaa jedhanitti dhuudhaawwan jaallatamoo Oromoon maccaa aanaa Amboo qabu keessaa inni tokko yeroo gammachuufi gadda gumaata waliif geessuun jaalalaafi gadda jiru hunda waliin qooddachuudha jedhu. Namni tokko dhimmaaf karaa imalaa osoo jiruu nama gumaata baatee deemutti yoodhufe akka milkii gaariitti ilaalama. Sababiin isaas, gumaanni mallattoo jaalalaafi gammachuu ittiin ibsamu waan ta'eef namni dhimmaaf karaa deema jiru sunis karoorri inni deema jiruuf sun raawwaateefitu gammachuun deebi'ee gala jedhameetu amanama.

Keessumayyuu gaafa cidhaa nama gumaata baatutti yoo dhufan misirroota walfuudhan sana dhamdhamsiisuun milkii gaaridha. Sababiin isaas gumaanni maaddiidha, missirroota walfuudhan sanaaf biddeena gaariitu bahaaf, waan nyaatan hindhaban jedhu maanguddoonni kun.

k) Milkii Bakka Utubaa Manaa Dhaabbatuu Bishaan Hulle Guutuu Buluu

Duudhaa milkii ilaallannaa uummata Oromoo maccaa aanaa Amboo biratti beekaamaa ta'an keessaa inni tokko utubaa manaa dhaabbachuuf milkii ilaalamuudha. Ummatichi Yeroo utubaa manaa dhaabbatu dhaaahaa milkii gaarii ta'e ilaallata jedhu. Dabalataanis namni tokko akka guyyaa boruu utubaa manaa dhaabbachuuf yoo karoofatu galgala har'aa daangaa manichi itti ijaaramuuf karoofame sana keessa iddoo garaa garaa lama bishaa hulle lamatti guutee awwaalee bulcha jedhu. Ganama gaafaa utubaa maanaa dhaabuuf ka'u bishaan hulleetti

guutamee awwaalame lamaan sana keessaa bakka bishaan hulle keessaa sun osoo hinhir'atiin bulee sanaa utubaa mana dhaabbachuun milkii gaariidha jedhu. Sababiin isaas, jiruufi jireenyi nama mana sana keessa jiraatuu gama hundaan milkaa'ina kan qabuufi gutuu ta'a jedhama.

4.1.11.2. Waantota akka Milkii Gaarii Hintaneetti Ilaalaman

a) Milkii Buna Harajaatti Dhufuu

Bunni harajaan erga bunni jalqabaa dhagamee itti aanee kan danfifamu ta'ee yeroo bunni harjaan dhugamaa jirus ta'e danfaa jiru itti dhufuun akka milkii yaraatti ilaama jedhu. Akka maanguddoonni jedhanitti kunis sababa mataa isaa akka qabuudha. Bunni harajaan qoonqoodhaaf dhugama. Yeroon kun wal hanqatteedha, jalqabas, xumuras hingeenye jedhu. Kanaaf namni buna kanatti dhufe waanti inni manaa baheef osoo hinguutiniif galala jedhu. Warri manaa sunis nama buna harajaatti dhufen sana akka waan isaan jibjibbuutti ilaalu. Kanaaf akkas jedhu jamedhama “hamma nu jaallattuuf buna harajaatti dhufte.” Kuni immoo dubbii qolaati, nu hijaallattu jechuudha jedhu.

b) Milkii Ibsaan Masqalaa Nama Jalaa Dhaamuu

Namni tokko gaafa masqalaa ibsaa qabsiifatee gara daamaraatti deemaa osoo jiruu karaarratti ibsaan isaa yoo jalaa dhaame nama sanaaf milkii gaarii miti jedhama. Ibsaan masqalaa jiruunfi jireenya Ummata Oromoo biratti hiikkaa guddaa qaba. Ganna dukkaanaa'aafi jibbisiisaa keessa gara birraa ifaafi gammachuutti ce'uu isaanii kan ittiin mul'isuudha. Kanaafuu, nama gaafa masqalaa ibsaa isaa qabsiifatee gammachuudhaan gara daamaraattii deemaa jiru tokko jalaa ibsaan sun karaarratti yoo jalaa dhaame milkii gaarii miti jedhu. Bara sana keessa jiruufi jireenyi nama sanaa dukkanaa'aa ta'a, waantonni inni hojjetu galma gaheefii milkaa'na hin argatu jedhameetu yaadama.

c) Milkii Dubartii Qoraan Baattee Namatti Dhufuu

Namni tokko dhimmaaf karaa osoo imalaa jiruu dubartii qoraan gogaa baattee deemtutti yoo dhufe akka milkii yaraatti ilaalama. Sababiin isaas, qoraan waan gogaafi ibiddatti gubachuuf jiruudha. Namni dubartii qoraan gogaa baattee deemtutti yoo dhufe dhimmi inni manaa baheef sun hin milkaa'uuf carraan isaa gogaa ta'a jedhu.

d) Milkii Gufuun Miilla Nama Rukutuu

Akka Duudhaa hawaasa Oromoo maccaa aanaa Ambootti namni tokko dhimmaaf manaa bahee karaa qabatee imalaa osoo jiruu, gufuun miila isaa yoo rukute milkiin gaarii miti jedhu. Jaarsoliin milkaa'ina waan tokkoof yeroo nama eebbisan waanan hojjechuuf karoorfatte hunda keessatti waaqayyo waan gufuu sitti ta'u jalaa sihaabaraaru jedhu jedhama. Knaafuu, osoo dhimma tokko raawwachuuf karaa deemanii gufuun yoo miila nama rukute, waantonni galma gahinsa dhimmichaaf danqaa namatti tana'a nama mudhachuun dhimma manaa bahaniif sana raawwatanii osoo hin milkaa'in deebi'anii galu jedhameetu amanama.

4.1. 12. Milkii Guyyoota Torbanii

Akka afgaaffiin Obbo Jabeessaa Fidaa, Fayyeeraa Aangoofi Mul'isaa Galmeessaa gaafa Caamsaa 10, 2018 waliin taasifametti Oromoon maccaa Aanaa Ambootti sirnoota garaa garaa gaggeessuufis ta'e hojii garaa garaa eegaluufis milkiin guyyoota torbaniinis ni ilaalata jedhu. Guyyoonni torbanii ayyaana ykn milkii mataa isaanii qabu jedhu. Guyyoota ayyaana ykn milkii gaariifi milkii gaarii hinqabnifi, hariiroo guyyoota kanneeniifi hiikkaan milkiif kennamu gidduu jiru ilaalchsee qaaccessi raagaaleen funaanamanii haala armaan gadiitti dhiyatani jiru.

4.1.12.1. Guyyoota Torbanii akka Milkii Gaariitti Ilaalaman

Kibxata: Kibxatni guyyaa ayyaana sanyiiti. Akkasumas, guyyaan kun guyyaa gara laafessaafi qajeelaadha. Guyyaa sanyii baasuuf, utuba manaa dhaabbachuuf, dhaqna qabuuf, yaa'ii qabachuuf, durba dubbachuufi fuusisuuf milkii gaariidha jedhauma. Sababiin isaas Hojiin guyyaa kana hojjetan namaaf qajeela, dubbari gaafa guyyaa kanaa fuudhanis garalaafettii taati jedhama. Daa'imman guyyaa kana dhalataniif maqaan bahuufis: Qajeelaa, Guutuu, Tolaa, Toltuu, fi kkf dha. Yeroo dhimmaaf karaa deemanis nama maqaa akkasiitti yoodhufan milkii gaariidha jedhu.

Kamisa: Guyyaan kun ayyaana hormaataafi guyyaa ateeteeti. Kanaafis ayyaan cimdii qaba. Guyyaa kun garalaafessaafi qajeelaadhas. Kanaafuu, guyyaa kana intala naqachuu, fuudhaaf heerumaa gaggeessuufis milkii gaariidha. Sababiin isaas intalli guyyaa kana fuudhamtu hortuu taati jedhama. Hojiin guyyaa kana hojjechuu jalqabanis namaaf qajeela. Mana guyyaa kana utubaan dhaabbate keessattis jiruun gaggeeffamu hundi dacha namaaf ta'a jedhama'

Sanbata: Guyyaan kun guyyaa ayyaana firummaafi walargaati. Guyyaa kana walargaan; walgaafachuufi guyyaa walitti dhufeenyi cimudha. Guyyaa kanattis waan hojjetamu mara eegaluuf akkasumas fuudhaaf heerumaafi naqachuufis milkii gaariidha. Sababiin isaas hariiroon firummaafi walitti dhufeenyi nicima jedhameetu amanama. Maqaaleen daa'imman guyyaa kana dhalataniif moggaafamus, Riqqituu, Riqqichaa, Waltajjii, Walfaanaa, kkf fa'adha. Yeroo dhimma tokkoof karaa deemanis namoota maqaa akkasii qabanitti yoodhufan milkii gaariidha, waanti deemaniif suns jaalalaan namaaf raawwata jedhu.

Dilbata: Dilbatni guyyaa araaraafi nagaati. Guyyaan kun ulfina qabeessaafi guyya itti irreeffatanidha. Akkasumas, guyyaan kun guyyaa dhaddachi bokkuu taa'ee namoota waldhaban itti araarsuufi namnis ta'e horiinis guyyaa itti aara galfatanidha. Guyyaan kun sirnoota garaa garaa geggeessuufis ta'e namoota araarsuuf milkii gaariidha jedhu. Sababiin isaas guyyaan kun kan araaraafi nageenyaa waan ta'eef namoota waljibban jidduutti jaalatu deebi'ee haaroma jedhu. Maqaan daa'imman guyyaa kana dhalataniif moggaafamus: Ayyaanaa, Ayyaane, Ulfaataa, Nagaasaa, Nagawoo, Nagaa, Araarsaa, Araaraa, fi kkfaadha jedhu.

4.1.12.2. Guyyoota akka Milkii Gaarii Hintaneetti Ilaalaman

Wixata: Wiixanni ayyaana ekeraati. Akkasumas, guyyaan kun guyyaa cagginooti. Kanaaf, guyyaa kana sanyii baasuuf, utuba manaa dhaabbachuuf, dhaqna qabuuf, yaa'ii qabachuuf, durba dubbachuufi fuusisuuf milkii gaarii miti jedhama. Guyyaa kun wa'ee nama du'ee itti qoratanfi guyya itti gumaa baasaniidha jedhu.

Roobii: Guyyaan kun ayyaana jabinaati. Akkasumas, guyyaa Cagginooti. Guyyaa kana fuudhaaf heeruma gaggeessuuf, intala kadhachuufis ykn haasahachuuf miklii gaarii miti. Sababiin isaas hojiin guyyaa kana hojjetamu namatti jabaata, jarreen guyyaa kana wal fuudhanis kan garaa namatti jabaataniifi walitti jabaatan akkasumas nama loluutti kan ariifatan ta'u jedhama.

Jimaata: Guyyaan kun ayyaana torbii waaqaati. Guyyichi guyyaa waaqa kadhatanfi waan dabe araarfatanidha. Guyyaa kana galma mana ayyaantuutti walgayanii dalagaa bulu.

Guyyaan kun guyyaa gara jabinaati. Jimaata jimoo dhiigaas jedhama. Kanaafuu guyyaa kanatti hojii garaa garaa hojjechuu eegaluunfi sirna gaa'elaa geggeessuun milkii gaarii miti jedhama. Sababiin isaas guyyaa kun guyyaa garajabinaan dhiiga waldhangalaasaniidha jedhameetu amanama.

Kanaaf, walumaagalaatti, akka amantaa uummata Oromoo godina Shawaa lixaa aanaa Ambootti hojiiwwan guyya guyyaan raawwataman guyyaa itti raawwatamuu malan kan mataa isaanii qabu. Yoo hojiiwwan kunneen guyyaa raawwatamuu malanitti raawwataman akka milkii gaariitti fudhatama. Haata'u malee, yoo wanta guyyaa sana raawwatamuu hinmalle raawwatan milkii gaarii miti jedhamee fudhatama.

4.1. 13. Milkiiwwan Dhahaan Walqabatu

Akka afgaaffiin Obbo Fayyeeraa Aangoofi Mul'isaa Galmeessaa gaafa Caamsaa 10, 2018 waliin taasifametti, dhahaa lakkaa'uun ji'aa fi urjii irratti hundaa'a jedhu. Urjootni jaha ji'a wajjin walitti siqanii kan mul'atan ji'a keessaatti si'a tokkodha. Gaafa urjoonni kun haala kanaan mul'atanii kaaseetu dhahaan lakkaa'amu eegala. Dhahi inni jalqabaafi angafaa **innikka** jedhama. Namni hundi dhaha hin lakkaa'u.

Namni dhaha lakkaa'uu danda'u nama guyyaa urjoonni jahan kun itti mul'atan adda baasee beekudha. Nama kanaafis kana adda baasee akka beekuuf waaqatu ayyanaa kennef jedhama. Iccitiin ittiin qajeelfamuus kan waaqaati. Kana ilaalchisee Dirribii (2009) gama isaan yemmuu ibsu, dhaha dhooftuun waayyuu utubaa waaqeffannaa beekamoo shan keessaa tokko ta'ee nama kennaan rabbii isaaf kennamee, icciitii waaqaa himudha.

Dhaha dhuuftuun kunis beekumsa kanatti dhimma bahuun dhimmaa nama biroo ilaaltuu ta'a. Namni kunis beekumsa kana erga argatee muuxannoo isaa gabbifatee booda gara dhaddacha bokkuu deemee beekamtiin akka kennamuuf eyyama gaafata. Yeroo urjoonni kun mul'atan adda baasee baree dhaha lakkaa'uu danda'eera. Kanaafuu, yeroon dhaha kana himu anaafis ta'e namootan himuufiifis milkii akka ta'uu naaf haa eeyyamamu jechuun iyyata dhaddacha bokkuutti dhiyeeffata. Gaaffiin nama kanaa dhaddachicharratti fudhatamummaa yoo argate, namni kun guyyaa hara'aa irraa eegalee yeroo dhaha kana lakkaa'u isaafis ta'e namoota dhaha lakkoofsifataniif milkii haata'u jechuun dhaddachi bokkuu sun tumaa tumeeffii eyyama kennaaf jedhama. Guyyaa sanaa eegalee namni kun dhaha dhooftuu jedhamee beekama jedhu .

Jiini quuqxee gara goobanaatti guddachuuf ayyaana kudha shan itti fudhata. Goobana irraa gara dukkanaatti deebi'uuf ayyaana kudha lama itti fudhata. Deebitee quuquuf halkan sadii caggino keessa turti. Kanaafuu baatiin tokko ayyaanota digdamii torbaa fi caggino sadii, walumaa galatti guyyota 30 qaba jedhu odeeffannitoonni.

Haaluma walfakkaatuun Gumii Waaqeffannaa Addunyaa (2018: 33) yaada kana kan dhugoomsu akkas jedhu:

Baatiin quuqxee, mul'attee gara goobanaatti guddachuuf guyyaa kudha shan itti fudhata. Goobana irraa ammoo gara dukkanaatti deebi'uu eegalti. Kun guyyaa 12 itti fudhata. Deebitee quuquuf halkan sadii dukkan-girisa ykn caggino keessa turti. Akkanaa baatiin tokko ayyaanota digdamii torbaafi dukkan-girisa ykn caggino sadii wajjin guyyaa aduun baatee galte sodoma dhaha yeroo keessatti lakkaawwatanidha.

Haaluma kanaan guyyoota ji'a tokko keessa jiran hundaaf moggaasniifi ayyaannii kennamaaf jedhu. Maqaan guyyoota ji'a tokko keessa jiraniifi mogaasni ayyaana kenname kunis gabatee armaan gadii keessatti ibsamaniiru.

Gabatee 1. Maqaa Ayyaana Dhahaaf Kenname

Dhahaa	Ayyaana	Dhahaa	Ayyaana
Innikka	yaa'ii waaqaa laafaati	Salbaana Boodaa	
Sorsa	Ayyana urgaa'ina	Gardaaduma	Ayyana fardaa
Algaajima	Ayyaana gootaa	Sonsa	
Arba	Ayyaana arbaa	Rumruma	Ayyaana waraabessa
Holqa	Ayyaana bofaa	Lummaasa	Ayyana leencaa
Baasaa	Ayyana dubartii	Gidaada	
Baasaa Boodaa		Ruuda	Ayyaana hoolaa
Carraa	Ayyaana lolaa	Areerii Duraa	Ayyaana loonii
Dureettii		Areerii Boodaa	
Dullattii Duraa	Ayyaana dillumaa	Adulaa Duraa	Ayyaana hattuu
Dullattii Boodaa		Adulaa Boodaa	
Salbaana Duraa	Ayyaana dhiiraa	Garba Duraa	Ayyaana sooummaa
Salbaana Gidduu		Garba Gidduu	
		Garba Boodaa	

Obb.Fayyeeraa Aangoofi Mullisaa Galmeessaa, abbotii Gadaafi dhaha dhooftuu (Caamsaa, 10, 2018)

Ummanni Oromoo Aanaa Amboo bara dheeraaf dhaha irratti hundaa’uun milkii ilaallatee jiruufi jireenya isa geggeessaa akka tureefi jiru maanguddoonni akka iddattootti fudhataman nidubbatu. Hawaasichi sirnoota garaa garaa, fakkeenaaf sirna gaa’elaa, dhaqna qabaa, jibichaafi korbeessa hoolaa tumuu, farda kolaasuu, lafa qotiisa eegalu, sanyii baasuu, utubaa manaa dhaabbachuu, gumaa baasuufi kkf raawwachuun dura milkaa’ina dhimmichaaf dhaha ilaallata jedhu. Haaluma kanaan dhaha ayyaana ykn milkii gaarii qabanfi milkii gaarii hinqabnee, hariiroo dhahawwan kanneeniifi hiikkaa milkiif kennamu gidduu jiru ilaalchisee qaaccessi ragaaleen funaanaman kutaa itti aanu kan keessatti ibsamani jiru.

4.1.13.1. Dhahawwan akka Milkii Gaariitti Ilaalaman.

1. **Inikkaa:** Dhahi kun isa jalqabaafi angafaati. Hiikni guyyaa kanaa “yaa’ii waaqaa laafaa”ti. Namni guyyaa kana dhalate ayyaantuufi guddaa dha. Akkasumas nama dura deema, malkaa nama dura ce’a, yoo tuqan malee nama hin xuqu. Kanaafuu, guyyaa kana sirnoota garaa garaa geggeessuf ta’e hojii eegaluuf milkii gaariidha. Gaafa guyyaa kanaas ilmaafi intala hangafaa fuusisuufi heerumsiiisuuf milkiin gaariidha jedhu.
2. **Sorsa:** Guyyaan kun guyyaa urgaa’inaati. Namni guyyaa kana dhalate yoo jaarsummaa taa’e osoo nama hin araarsiin hin ka’u. Haqa dubbata jedhama. Carra qabeessa, yoo eebbise eebbisaa dafee kan qaqqabu, yoo abaares kan balleessu dha. Akkasumas dubbiin isaa namatti tola. Guyyaan kun fuudhaaf heerumaaf milkii gaariidha. Sababiin isaan namoonni guyyaa kana walfuudhan umrii isaanii guutuu walitti urgaa’uu ykn jaalala waliif qabu jedhama. Akkasumas guyyaa kana hojii eegalame namaaf milkaa’a jedhu.
3. **Dureettii:** Guyyaan kun ayyaana soorummaafi badhaadhummaati. Namni guyyaa kana dhalate soorressa ta’a. Haata’u malee, guyyaan kun warra intala heerumsiiisuuf milkii gaarii miti jedhu. Sababni isaas maatii isheerraa ayyaana soorummaa ykn qabeenya fudhattee baati jedhamee amanama. Kanaafuu guyyaa kana fuudhaaf heerumni hin gaggeeffamu jedhu. Garuu utubaa dhaabbachuufis ta’e sanyii baasuuf milkii gaariidha jedhu. Sababiin isaas maasiin baarakaa ta’a, manichi immoo kan keessatti badhaadhan ta’a jedhu.
4. **Dullattii Duraafi Boodaa:** Namni guyyaa kana dhalate umurii dheeraa fi qabeenya qabaata jedhu. Kanaafuu, guyyaan kun fuudhaafi heerumaaf milkii gaariidha.

Sababiin isaas warri guyyaa kana walfuudhan umurii dheeraa qabu, nisooromus jedhu. Jibicha tumuu, farda kolaasuufi utubaa dhaabbachuufis milkii gaariidha jedhu.

5. **Salbaana Duraa, Gidduufi Boodaa:** ayyaana dhiiraati. Korma leenjisuufis ta'e tumuu, akkasuman farda kolaasuuf milkii gaariidha jedhu. Sababiis isaas humna qabeessa ykn cimaa ta'a jedhu. Guyyaa itti lafa qotiisa eegalaniidha. Maasiin walnamaa qabata, qotiyyoon osoo hindadhabin qotiisa xumuru jedhu. Guyyoonni kun fuudhaafi heerumaaf milkii gaarii dha. Namni guyyaa kana dhalate tapha jallata. Beekaa ta'a. Dubartiin guyyaa kana yoo dhiira tokko deesse hammaa sadiitti dhiira deessi jedhama. Daldalaa eegaluufis ta'e sanyii baasuuf milkii gaariidha jedhama.
6. **Areerii Duraafi Boodaa:** Guyyaan kun ayyaana looniiti. Areerri aannani. Aannan immoo qabbana. Warri gaafa kanaa wal fuudhan yeroo hunda okolee hindhabani, nisooromus, umurii isaanii guutuuaannan walitti ta'u ykn walqabbaneesuu, jaalala ho'aa waliif qabaatu jedhama. Kanaaf guyyaan kun fuudhaafi heerumaaf milkii gaariidha jedhu. Akkasumas Dubartiin guyyaa kana deesse mucaan ishee hangafaa dhiiraa yoo ta'e walitti aansitee hammaa dhiira deessuutti durba hin deessu jedhu.
7. **Garba Duraa, Gidduufi Boodaa:** Namni guyyaa garbaa dhalate sooressa ta'a. Garba jechuun bishaan ciisudha. Bishaan sun immoo qabeenya agarsiisa jedhu. Namni guyyaa kana yoo du'e hoolaa gorra'anii reeffa hoolaa sanarra dabarsaanii awwalu. Yoo kana gochuu baataan maatii hafeefis milkii gaarii miti. Dabalataan nama biraatu du'a jedhamee amanama. Haata'u malee, fuudhaafi heerumaa, utubaa manaa dhaabbachuu, sanyii baasuuf guyyaa gaariidha jedhu.

4.1.13.2. Dhahawwan akka Milkii Gaarii Hintaneetti Ilaalaman.

- 1) **Algaajima:** Guyyaan kuni immoo guyyaa gootaa ti. Namni guyya kana dhalate goota ta'a. Adda isaa dura namni hin dhaabatu. Akkasumas, kan haqa jaallatuufi dhugaatti kan amanuudha. Kanaafuu, guyyaan kun fuudhaaf heeruma, dhaqna qabaa, utubaa manaa dhaabbachuufi kkf milkii gaarii miti jedhu. Sababiin isaas warra walfuudhan walrratti gootummaa isaanii argisiisu. jiruun guyyaa sana eegalan xumuruuf namatti jabaata jedhameetu yaadama.

- 2) **Arba:** Namni guyyaa kana dhalate carraan isaa bakkeedha ykn joortuu ta'a. Jiruu hingodhatu. Fira isarra alagaatti maxxana. Kanaafuu guyyaan kun fuudhaaf heerumaaf milkii gaarii miti. Warreen walfuudhan jiruu isaanii kan hinjaallanne ta'u, firootaaf jaalala hinqaban jedhama.
- 3) **Walqa:** Guyyaan kun ayyaana bofaati. Akka Oromoo Maccaa aanaa Ambootti namni guyyaa kan dhalate yoo hooda dhaqanii ittiraajjatan malee abbaa yookan haadha miidha. Akkasumas, maltuudha jedhama. Guyyaan kun uumaamaan hamaa waan ta'eef fuudhaaf heerumaa, sanyii baasuuf, calleessuuf, utubaa dhaabbachuufi kkf milkii gaarii miti jedhu.
- 4) **Baasaa duraafi Boodaa:** Guyyoonni kun guyyoota dubartiiti jedhama. Daa'imni guyyaa kana dhalatte bobboossuu taati. Namoonni guyyaaa kana walfuudhan jiruu gaarii horu. Haata'u malee, intalli boosaa taati. Gurbaadhaaf immoo waanti inni hojjetu hinbareeduuf jedhama. Kanaaf akka duudhaa hawaasa Oromoo Maccaa aanaa Ambootti guyyaa kana hin fuusisanis hin heerumsiisanis milkii gaarii miti.
- 5) **Carraa:** Guyyaan kun ayyaana jabinaafi lolati. Namni guyyaa kana dhalate namaan walii higalu, carraa lolaatu isa mudata. Sirnoota garaa garaa geggeessuuf milkii gaarii miti jedhu..
- 6) **Girdaaduma:** Guyyaan kun guyyaa ayyaana fardaa jedhama. Fardi nyaata jaallata. Namni guyyaa kana dhalate carraa fardaa dhalate waan jedhamuuf nyaataan hamaadha. Nyaata waan jaallatuuf abbuma argetu laateefii ergata jedhama. Kanaaf fuudhaafi heerumaaf milkii gaarii miti. Sababiin isaas warri walfuudhan sun qabeenyi mana isaanii keessatti hin maadda'u, akkasumas intallis gurbaanis farada ykn dhadhabattuu ta'u jedhma.
- 7) **Sonsa:** Namni guyyaa kana dhalate karoorfatee, haggaaammatee hindhabu jedhu. Rasaasa yoo dhukaasee hindhabu. Dubbiis yoo ta'e jecha tokko inni dubbate nama wallolchiisuufis ta'e balaa hamaa kaasuu kan danda'uudha.
- 8) **Rumrumaa:** Namni guyyaa kana dhalate ayyaana waraabeessa dhalatee jedhama. Namni kun otoo mana qabuu mana namaa bula. Otoo lafa qonnaa qabuu qonna kan namaa hawwa. Horee hinfagaatu. Dhabee hagabuu hin bulu. Qabeenyi harka isaatti hinbarakatu. Namni osoo waa nyaatu namatti dhufa jedhama. Guyyaa kana sirnoota garaa garaa geggeessuufis ta'e hojii eegaluu milkii gaarii miti jedhu. Sababiin isaas,

namoonni guyyaa kana walfuudhan hojii isaanii hin jaallatan. Kan namaa hawwu. Hojiin guyyaa kan eegalames fiixaan namaaf hinbahu jedhu.

9) Leenca: Guyyaa kana namni dhalate ayyaana leenca dhalate jedhama. Nisodaatama, manaa gadii bahee liqii gaafatee hindhabu. Gama biraatin guyyaan kun fuudhaa fi heerumaaf milkii gaarii miti. Guyyaa leencaa kana dubartiin heerumte abbaa mana isheettii leenca taatee sodaachifti. Ni ajajji malee hin ajajamtuuf jedhama.

10) Gidaada: Guyyaa gadaa itti qabataniidha. Namni guyyaa kana dhalate safuu hinbeeku. Sababiin isaas yeroo sirbi gadaa sirbamu waantota armaan dura hawaasicha keessatti safuu ta'an hunda ifaan ifatti soda tokko malee ittiin sirbamu jedhu. Guyyaa kana namni dhalate ijoollummaan horee ykn sooromee galgala keessaa deegaa ta'a. Kanaafuu guyyaan kun fuudhuuf, heerumuuf, sanyii baasuuf milkii gaarii miti.

11) Ruuda: Guyyaan kun ayyaana hoolaa jedhama. Namni guyyaa kana dhalatee harreefi hoolaa yoo horsiisee nisoorama. Kanarraa yoo ka'ee malee hinhoru. Gama biraatin fuudhaafi heerumaaf milkii gaarii hinta'u jedhu. Sababiin isaas dubartiin guyyaa kana fuudhamte dhilbooftuufi raatuu taati. Kanuma dura colle turtetu hojii jibbitee dhiilbooftuu taati jedhama.

12) Adulaa Duraafi Boodaa: Guyyaan kun ayyaana hattuuti. Kanaaf namni guyyaa kan dhalate hattuu ta'a. Akkasumas soba jaallata. Wanta haqa ta'ee soba fakkeesseetu nama dogoggorsiisee waan isaaf hin malle fudhata. Fuudhaa fi heerumaafis milkii gaarii miti jedhu. Sababiin isaas warri guyyaa kana walfuudhan qabeeya waljalaa dhofkatu ykn hatu jedhu.

13) Bitaa: Namni guyyaa kana dhalate fuggisoo ta'a jedhama. Waan gaarii hindubbatu. Waan gaarii hinhajjatu. Yoo namni bitarra deemu mirgarra deema. Yoo namni mirgarra deemuu bitarra deemuu jaallata. Yoo namni waan garii hojjachuuf yaalu inni waan busha'aa gochuuf kan yaaluudha. Kanaaf kun bitaa jedhame. Hojiin guyyaa kana eegalan namaaf hinqajeelu, bitaa namatti gala. Kanaafuu, guyyaa kan sanyii baasuuf, fuudhaaf heerumaaf, jibicha tumuu, farad kolaasuufis ta'e leenjisuus milkiin gaarii miti jedhu.

14) Wayyuu : Guyyaan kun guyyaa waaqaaf kabaja qabuudha jedhamee amanama. Kanaafuu namni guyyaa kana dhalate nama gaarii haqa jallatuufi kabajamaa ta'a.

(*Fayyeeraa Angoofi* Mullisaa Galmeessaa, *Caamsaa 10, 2018*).

4.1.14. Milkii Abjuu Waliin Walqabatan

Akka duudhaa uummata Oromoo aanaa Ambootti abjuuwwan milkiin walqabatan adda addaa ni jiru jedhama. Waa'ee abjuu ilaalchisee ayyaatuun suurri isaanii armaan gaditti jiru akkas jedhu,"*Abjuu namatu namaaf hiika. Nama hundatti abjuu hinhimatan. Keessumaayyuu nama jibbanittii hinhimatan. Hiika nama jalaa balleessa. Kanaaf abjuu ayyaantuutti ykn nama jaallatanitti himatu. Sababiin isaas ayyaantuu rabbitu geggeessa, dhugaa dubbatu.*"

Suura 9: Addee Kuulii dhaabaa (Ebila 28,2018)

Haaluma walfakkaatuun Solomoon (2007: 182) akka jedhutti hiikkan abjuu durdurii eegalee dhalootaa gara dhalootaatti afaaniin darbaa kan dhufe ammas kan jiru, gara fuula duraatti kan jiraatu amantaa ykn duudhaa hawaasa ta'ee namoonnii sadarkaa hawaasummaa garaa garaa keessa jiran waa'ee carraa isaaniis ta'e namoota biroo beekuuf kan itti fayyadaman duudhaa hawaasaati. Waan abjuun argan tokko nama abjuu hiikuudhaan hawaasicha biratti beekamaa ta'e bira deemuun hiikaa abjichaa gaafatu .

Akka manguddoonni aanaa Amboo odeeffannoo kennan jedhanittis abjuun kunis kan milkii gaariifi milkii gaarii hintaane mul'isanitti qoodamu. Haaluma kanaan abjuuwwan akka milkii gaariifi milkii gaarii hintaaneetti ilaalaman, hariiroo abjuuwwan kanneeniifi hiikkaa milkiif kennamu gidduu jiru ilaalchisee qaaccessi ragaalee funaanamanii kutaa itti aanu kana keessatti dhiyaataniiru.

4.1.14.1. Abjuuwwan Akka Milkii Gaariitti Ilaalaman.

Abjuuwwan milkii gaariin walqabatan keessaa muraasni haala armaan gadiin dhiyaataniiru.

a) Milkii Abjuun Asheeta Nyaachuu

Manguddoonni akka iddattootti filataman akka ibsanitti abjuun asheeta nyaachuun akka milkii gaariiti ilaalama. Asheetni waan jiidhaadha, manguddoon yeroo nama ebbisan jiidha argadhu jedhu. Kun immoo dhala argadhu jechuudha jedhu. Dabalataanis yeroo karaa deeman asheeta dhaqaa gala nyaatu. Qacceen hidda dhalootaas dhaqaa gala, bara dargagummaatii hanga bara jaarsummaa ykn akaakayyuu, akaakileefi akkaacheen kan ittifufuudha jedhu. Kanaafidha, abjuun asheeta nyaachuun itti fufiinsa hidda dhalootaa waan argisiisuuf akka milkii gaariitti kan ilaalamu jedhama.

b) Milkii Abjuun Bishaan Daakuu

Akka odeefkennitoonni jedhanitti abjuun akka milkii gaariitti ilaalamu inni biroo abjuun bishaan daakuudha. Innis bishaan kan daakamu yeroo bashannanaafi gammachuuti waanta'eef waan nama bashannansiisuufi nama gammachiisutu nama mudata jedhu. Gama biraatiinis, bishaan magaala guddaa uummannii hedduun keessa jiraatutti fakkeefama. Kanaafuu, namni abjuun bishaan daake carraa magaalaa guddaa deemee basha'uutu isa mudataa jedhu.

c) Milkii Abjuun Namni Du'u

Akka maanguddoonni akka iddattootti filataman ibsanitti namni abjuun du'uun akka milkii gaariitti ilaalama. Sababni isaas namni abjuun yoo du'e dhangaa gaarii nyaatee quufe jedhamee amanama. Kanaaf, ganama yeroo hirribaa ka'an 'abalu maal nyaatee bule' abjuun du'een argehoo jedhu.

d) Milkii Abjuun Qoraan Guuruu

Abjuun qoraan guuruun akka milkii gaariitti ilaalama. Sababni isaas namni abjuun qoraan guuruu qabeenya argata, duniyaan isatti dhufa jedhamee amanama jedhu maanguddoonni.

e) Milkii Abjuun Warqee Funaanuu Yookaan Qarshii Lakkaa'uu

Akka uummatni Oromoo aanaa Ambootti abjuun warqee funaanuun yookaan qarshii lakkaa'uun milkii gaariidha jedhama. Sababni isaas abjuun warqee funaanuun yookaan qarshii lakkaa'uun dhala argachuudha jedhamee amanama.

f) Milkii Abjuun Muka Koruu

Akka uummata Oromoo aanaa Ambootti abjuun muka koruunis milkii gaariidha jedhama. Sababni isaas abjuun muka koruun aangoo qabachuudha jedhu. Kana jechuunis muka koruun ol bahuudha. Namni muka kore tokko hundumaa of jalatti ilaala. Kanaaf, namni aangoo qabates namootaa olta'ee ofjalatti isaan bulcha, to'ata jechuudha jedhu.

g) Milkii Abjuun Farada Yaabbachuu

Akka uummata Oromoo aanaa Ambootti abjuun farada yaabachuunis akka milkii gaariitti ilaalama. Sababiin isaas farda irratti olbahuun olaantummaa argachuu argisiisa. Kooraan immoo teessuma, aangoo argachuu argisiisa. Kanaafuu, namni abjuun farda yaabbate akka milkii gaariitti ilaalama, olaantummaa ykn aangoo argata jedhama.

4.1.14.2. Abjuuwwan Akka Milkii Gaarii Hintaneetti Ilaalaman

Akka maanguddonni odeefkennitootaa jedhanitti abjuuwwan akka milkii gaariitti ilaalaman akkuma jiran, abjuuwwan akka milkii badaatti ilaalamanis ni jiru. Haata’u malee, abjuuwwan akkasii yeroo baay’ee osoodhuma yaraa ta’uun isaanii beekamu hiikaa tolchuuf jecha gara waan gaariitti hiiku yookaan gaariidha jedhanii osoo hiika isaa itti hinkenniin bira darbu jedhu. Sababni isaas namichi abjoote sun akka hin rifanneef yookaan dhuguma narra gaha jedhee akka hin sodaanneef jedhu. Abjuuwwan akka milkii badaatti ilaalaman kunneenis muraasni isaanii akka armaan gadiitti dhiyaatan.

a) Milkii Abjuun Foon Diimaa Nyaachuu

Akka dhuudhaa Oromoo aanichaatti abjuun foon diimaa nyaachuun akka milkii badaatti ilaalama. Sababni isaas abjuun foon diimaa nyaachuun firatu nama jalaa du’a jedhamee amanama.

b) Milkii Abjuun Mana Ijaarrachuu

Akka duudhaa milkii ilaallannaa Oromoo aanaa Ambootti abjuun mana haaraa arguun yookiin mana haaraa ijaarrachuun akka milkii gadheetti ilaalama. Sababni isaas namni tokko mana isaa keessa jiraachaa osoo jiruu abjuun mana biraa ijaaruun awwaala jedhama. Kanaafuu, abjuun mana ijaarratanii itti galuun du’anii awwaalamuudha jedhamee amanama.

c) Milkii Abjuun Dhadhaa Dibachuu

Akka jaar Oromosoliin jedhanitti abjuun dhadhaa dibachuunis milkii gaarii miti jedhama. Sababni isaas utaallootu nama qaba jedhamee amanama.

d) Milkii Abjuun Fuudhuu/Heerumuu

Akka odeefkennitoonni jedhanitti abjuun gaa’ela gaggessuunis akka milkii badaatti ilaalama. Sababni isaas, keessumayuu nama gaa’ela qabu yoota’e, gaa’ela irratti gaa’ela biraa abjoochuun du’aan gargar baahuu farrisa. Kanaaf milkii gaarii miti jedhamee amanama.

e) Milkii Abjuun Mukti Guddaan Jiguu

Akka dhuudhaa Oromoo aanaa Ambootti abjuun mukti guddaan jiguum milkii badaadha jedhama. Sababni isaas nama guddaa, ulfaataa yookiin kabajaamaa ta'etu du'a jedhama. Uummata Oromoo biratti mukni guddaan kabajamaa, gaaddisa, kan sa'aa namni jala boqotu, kan wal-lole jalatti araaramuufi kan balleesse jalatti beenyaa walii kenuudha jedhu. Namni guddaanis maatiifis ta'e hawaasaaf gaaddisa, kan waldhabe araarsa, dubbii jallate sirreessa. Kanaaf, mukti guddaan nama guddaatti fakkeeffama jedhu.

f) Milkii Abjuun Horiin Nama Nyaachu

Abjuun horiin ofii nama nyaachuun akka milkii hamtuutti ilaalamti. Sababiin isaas horiin uumama lubbuu qabu, kan maatii isa hore adda baasee beeku, jaallatuufi walitti dhufeenya gaarii qabuudha. Haala qabatamaa kanaan faallaa kan ta'e, abjuun horiin nama nyaachuun jibbaan gargar walirraa fagaachu agarsiisa. Namni horiin waraante ekeraa ykn du'a namatti farrisuudha jedhu.

g) Milkii Abjuun Xaafii Diimaa Safaru

Akka duudha Oromoo Maccaa aanaa Ambootti xaafii diimaan midhaan nyaata aadaa beekamoo kan akka marqaa, caccabsaafi kkf hojjechuuf ta'udha. Haata'u malee, abjuun xaafii diimaa safaruun akka milkii yaraatti ilaalama jedhu manguddoonni odeeffannoo kennan. Sababiin isaas xaafiin diimaan biyyoo farrisa, abjuun xaafii diimaa safaruun farra, namichi du'e awwaala isaatti biyyoo garagalchuu argisiisa jedhu.

h) Milkii Abjuun Haraqee Dhugu

Akka duudhaa Oromoo Maccaa aanaa Amboo abjuun haraqee dhuguun milkii gaarii miti jedhama. Akka duudhaa hawaasichaatti dhugaatiin ulfinaa farsoo Oromoo, daadhiifi aannaani jedhu. Gosti dhugaatii kunis mana Oromtichaa keessaa hindhabamu, keessummaa ulfinaatiif olkaa'ama jedhu. Namni dhugaatii kana dhugus machaa'ee hindogoggoru. Haraqeen garuu dhangaa ulfinaa miti, yoo dhuganis nama macheesitee dogoggorsisuun aarii namatti fiddi. Kanaafuu, abjuun haraqee dhuguun milkii gaarii miti, waan nama aarsutu nama mudata jedhama.

4.1.15. Milkii Barruu Harkaa

Uummanni Oromoo Maccaa aanaa Amboo barruu harka isaafi kan maatii isaa ilaachifachuunis waa'ee jiruufi jireenya egeree isaaf milkiii ilaallata jedhu. Nama barruu ilaaluuf ogummaa kana waaqatu kennaaf jedhama. Namni ogummaa kana qabus barruu namaa ilaaluun waanta uumamaan achi keessatti barreeffamee jiru dubbisee waa'ee jiruufi jireenya egeree nama tokkoo hooda jedhama. Namni barruu ilaalu kunis toora ykn sarara barruu harka namaa irratti mul'atu dubbisuun milkii gaariifi gaarii hintane haala jiraayaa egeree waliin walqabate hooda.

Haaluma walfakkaatuun Gumii Waaqeffanaa (2018 : 90-91) akka ibsutti sarara barruu harka nama tokkoo irraa umurii, beekumsa sammuu , waa'ee gaa'ela, badhaadhina,nageenya, fi ijoollee namni sun godhatu walumaagalatti iccitii jireenya nama sanaatu akka irraa dubbifamu ibsamee jira.

Yeroo barruu nama tokkoo dubbisan waan achi irraa dubbisan irratti hundaa'uun waa'ee carraa ykn egeree nama sanaa adda baasanii erga itti himanii, waan isa quunnamuuf jiru irraa ka'uun hooduufiin alatti akkaataa itti dubbifamu nama biraatti dabarsanii himuun kan hinbaratamne akka ta'e mandguddoonni ibsaniiru. Fakkeenyaaf, waa'ee milkii barruu ilaalu ilaalchisee akkas jedhu,

Namni tokkoo yeroo dhalatu, waaqayoo carraafi ayyaana ittiin dhalate/ uumame barruu harka isaa/ ishee keessatti katabeef jedhama. Harki hojjeetanii kan ittiin argataniidha. Kan galchus kan baasus harka. Namni galii guddaa galchee garuu baasiin itti baayyata jira. Kanaaf namni akkasii waan hooddatutu itti himama malee akkaataa itti dubbisan itti hinhimamu.(Fayyeeraa Angoo, Ebla 20, 2018).

4.1.16. Milkii Shiinii Bunni Keessaa Dhume

Oromoo Maccaa aanaa Amboo haalli inni milkii keessatti ilaallatu inni biroon shiinii bunni itti dhugame dubbisuuniidha. Warri ogummaa shiinii dubbisuu qaban kunis kan dubbisan siinii duwwaasaa osoo hintaane yeroo bunni danfee dhugamu buna sadaffaa danfu ykn barakaa jedhamu dhuganii cumaa ykn siicoo isaa yeroo gadi naqan shiinii keessatti cumaan isaa toora baha. Toora ykn sarara bahe sanarraa carraa ykn milkii nama shiinii santti dhugee akka dubbisan yeroo daawwannaa hubatameera.

Toora Siicoo
bunaa

Suura 10: Sarara ykn tooraa cumaa bunaa argisiisu(Caamsaa 20,2018 qorattuun kaafame)

Akkasumas kan namni tokko itti dhuge nama biraaf akka hintaane manguddoo shiinii ilaalaa jiran kana irraa hubatameera. Sababiin isaas carraa nama tokkoorraa waa’ee carraa nama biroo hooduun akka hindanda’ame maanguddun kun ibsaniiru.

Fakkeenyaaf, daawwannaa yeroo namni shiinii ilaachifatu taasifameen mangoddoon ogummaa shinii duubbisuu qaban nama shinii ilaachifatuun akkas jedhan,

Waan ilaalu kun oduu miti waaqatu nagageessa. Shinii kana har’a miti durattumaa nan ilaala. Aadaan keenya hin jigu hindhangala’u. Kanaaf ilmako carraan kee fuulduraa shinii kan irraa natti mul’atu: sanyiin sii hinqajeelu, yooqotte maasiin barakaa dhaba, ni dhamaata siif hin maadda’u. Rakkon waliigaltee mana kee keessa jira. Waan hooddattu sittan hima.....(Obbo. Tulluu Olqabaa, Caamsaa15 ,2018)

Suura 11: Suura yeroo toora shiinii bunaa dubbisan argisiisu (Caamsaa 20, 2018)

BOQONNAA SHAN: ARGANNOO FI YABOO

Boqonnaan kun qabxiilee lamarratti xiyyeeffata. Isaanis: argannoofi yaboodha. Lachuu armaan gaditti walduraa duubaan dhiyaateera.

5.1. Arganoo

Duudhaan hawaasaa gooroo guddaa fookiloorii ta'ee amantii aadaa, qoricha aadaa, mallattoolee haala qilleensaa, mallattoolee adda addaa, milkiiwwan, faayaafi safuu jedhaman kan ofkeessatti hammatudha.

Milkiin immoo gosa amantii aadaa ta'ee mallattoo wanta gara fuulduraatti ta'u tokkooti. Milkiin kunis bakka gurguddaa lamatti qoodama. Isaanis: milkii gaariifi milkii gaarii hintaane jedhamu. Milkii gaariin milkii abdii jireenya dansaa gara fuula duraa kan namatti mul'isudha. Milkiin gaarii hintaane immoo kan jiruufi jireenya hawaasaa yookaan nama dhuunfaarratti ofitti amantummaa dhabamsiisu yookaan jireenya gaariif abdii kutachiisudha.

Qorannoo kun mataduree xinxala milkii ilaallannaa Oromoo Maccaa aanaa Amboo irratti kan xiyyeeffateedha. Kaayyoon gooroo qorannoo kanaas duudhaa milkii ilaallannaaa hawaasa kanaa xiinxaluun barreeffamatti jijjiiruun dhaloota dhufuuf olkaa'uudha.

Qorannoo kana gaggeessu keessatti kaayyoo qorannichaa akka galma ga'uuf qorattuun kun mala qorannoo akkamtaa jedhamuti kan fayyadamte yoo ta'u, iddattoo filachuurratti akaakuu idaatteessuu miti-carraa keessaa iddattessuu xiyyeeffataa ykn darbaan dabarsaatti fayyadamuun manguddooliifi abbootii gadaa aanichaa keessaa dudhaa milkii ilaallannarratti hubannoofi muuxannoo gahaa qabu jedhamee itti amaname waajjira Aadaafi Turizimii aanichaafi maanguddoota waliin ta'uun filachuun karaa afgaffiifi marii garee erga gaaffiin gama qorattuun dhiyaatee booda deebii manguddooliifi abbootiin gadaa kennan bu'ureeffachuun, akkasumas daawwannaan ragaan argames akka hiikamee, ibsi itti kennameefi xiinxalamee dhiyaatu ta'eera.

Argannoowwan qorannoo kanaan bira ga'amanis kanneen armaan gaditti tarreeffamanidha.

- Akkaataa qorannoo kanaatti dudhaawwan Oromoon Maccaa aanaan Amboo qabu keessaa duudhaan milkii ilaallannaa isa jaqabaati. Ummattichi milkii kan ilaallatu haalota garaa garaa keessatti ta'ee, haalawwan kunneen yeroo sirna gaa'elaa, ganama, galgala, namaafi gocha isaa, sochiiwwan qaama namaa, biqiloota, beeyladdoota, bineessota,

allaattiwwan, ilbiisota, waantota, guyyoota torbanii , dhaha, abjuu, barruu harkaafi shiinii bunni itti dhugame dubbisuu waliin walqabataniidha. Haallawwan kanneen keessatti waantonni milkii gaariifi milkii gaarii hintaane argisiisanis adda bahaniiru.

- Akka duudhaa uummata Oromoo Maccaa aanaa Ambootti hiika milkiiwwaniifi wantoota milkii ittiin ilaalamu gidduu hariiroon akka jiru hubatameera. Fakkeenyaaf, hiikni sirna gaa'elaa irratti biqilli biqiluu dargaggeessiifi dargaggeettiin bultii ijaarrachuuf deeman kunneen egereen isaanii baay'ee gaarii ta'uu ibsa. Walitti dhufeenyi biqilli biqiluufi hiikni kennaamuuf biqilli mallattoo dhalaa, mallattoo dhalootaa, dagaaguufi guddachuu isaaniitti fakkeeffamuudha. Akkasumas, hiikni barruu harka bitaa nama hooksisuu qarshii lakkaa'uu/argachuudha. Walitti dhufeenyi qarshii lakkaa'uufi barruun bitaa gidduu jiru immoo qarshiin kan lakkaa'amu barruu harka bitaarra kaa'anii waan ta'eef. Itti dabalees, Hiikni milkii dubartii hubboo duwwaa baatee nama karaa deemutti dhufuu milkaa'uudha. Walitti dhufeenyi milkaa'inaafi dubartii hubboo duwwaa baatee nama karaa deemutti dhufuu akkuma dubartiin laga buutee bishaan hindhabne, namni dubartii hubboo duwwaa baatee nama karaa deemutti dhufe sun dhimma deemuuf sana milkaa'uu isaati.
- Ummattichi milkii kan ilaallatu yeroo waan tokko hojjechuuf karoorfatuu ykn hojjechuu eegalu, akkasumas adeemsa jiruufi jireenya isaa geggeessuu keessatti tasa osoo itti hinyaadin waan isa quunnamu irrattis milkii akka ilaallatu adda bahee jira. Fakeenyaaf dhimmaaf karaa deemu yoo eegalu akka tasaa nama tokkotti yoo dhufe milkii ilaallata, kanas akka milkii gaarii hintaaneetti ilaala. Haallawwan uummatichi karoorfatee milkii ilaallu immoo fkn yeroo ilma fuusisu ykn intala heerumsiisuu, utubaa manaa dhaabbatu, sanyii baasuu, waan tokko namarraa bitu ykn namattii gurguru, yeroo dhimmaaf karaa deemuufi haallawwan kkf keessatti ummatichi milkii akka hubatameera.
- Dhalli namaa uumama akka bineensotaa, simbirrootaafi ilbiisotaa jechaafi gochaasaaniin walqabatan dhaggeeffatanii hubachuun adeemsa jiruufi jireenya isaanii gaggeessuu keessattis milkii akka ilaallatan qorannoo kanaan bira ga'ameera. Walumaagalatti, fayidaa duudhaan milkii ilaallannaa uummatichaaf qabu hedduu ta'uun isaa hubatameera.

Dhuudhaan kunis eenyummaafi falaasama hawwaasa Oromoo aanaa Amboo keessa jiraatan qofa kan ibsu ta'uu dhiisuu danda'a.

5.2. Yaboo

Ummanni Oromoo Maccaa Shawaa Lixaa aanaa Amboo baay'ina ummataafi bal'ina lafaatiin aanolee godinicha keessatti argaman keessaa isa tokkodha. Ummatichi akkuma hawaasa Oromoo biroo beekumsa, bulchiinsa, falaasama, amantaa, hawaasummaa, aadaafi duudhaa isaa dhaloota isaa irraa dhaaluun har'aan gaheera. Dhiibbaaleen aadaa biyya hambaafi guddina saayinsiifi tekinoolojiin wal qabatee aadaan kun itti fufuuf daran rakkisaadha. Haalli qaaceffamuu dhabuu duudhaa kanaas rakkoo eenyummaafi eessaa dhuftee ofii nama wallaalchisuu danda'a sodaa jedhutu jira. Kanaafuu, sodaa kana hambisuuf kallatti hundaanuu duudhaa milkii ilaallanna sabni kun eenyummaa isaa ibsuuf itti fayyadamaa jiru kana gadifageenyaan qorachuun ifa baasuufi kunuunsuun dhalootaaf dabarsuun barbaachisaadha. Duudhaa kana haala duriin itti fufsiisuuf dirqama lammii saba Oromoo hundaati. Kanumarraa ka'uun qorattuun qorannoo kanaas yaada furmaataa taha kan jettu akka armaan gaditti ibsiteetti.

1. Namoonni duudhaa milkii ilaallannaa kanatti fayyadamaa jiran muuxannoo kana kunuunsuun dhalootaaf dabarsuun gaarii ta'a. Namoonni milkiiwwan haalawwan adda addaarratti ilaalaman adda baasanii beekanfi kanneen keessaa isaan kamtu milkii gaariifi milkii garii hintaane akka ta'e beekan, akkasumas hariiroon wantoota milkiin ittiin ilaalamaniifi falaasama hiika milkiif kennamu gidduu jiru namoonni adda baasanii beekan namoota hinbeekne barsiisuu qabu.
2. Namoonni tokko tokko akka waan boodatti hafoo jedhamaniitti ilaalcha namootaa aadaa sana jibbanii hiikaafi duudhaa milkii ilaallannaa kana hinbeekne duukaa bu'uun duudhaa kanaaf dhimma dhabaa deemu. Kanaaf, inni Kun immoo eenyummaa ofiifi beekumsa ofii tuffatanii gatanii eenyummaafi beekumsa nama biraa baruuf dhama'uudha. Ofii duubatti deebi'anii wallaalanii kan namaa baruuf yaaluun qaama birooo gargaaranii ofiin of miidhuudha.
3. Duudhaan milkii ilaallanna kun waan uummata kana sirriitti ibsuuf kan durii caalaa xiyyeffannoon kunuunfamuu qaba. Duudhaa kana kunuunsuuf waajjiraaleen aadaafi turizimii sadarkaa sadarkaan jiran gahee haa qabaataniiyyuu malee uummanni Oromoo dammaqinaan kunuunfachuu qaba. Mala duudhaan kun dhalootaa dhalootatti ittiin darbuu danda'u beektotaan mari'achuun akka kunuunfamu gochuudha.
4. Sabni kamiyyuu duudhaa ittiin of ibsu akkuma qabu sabni Oromoo Maccaa aanaa Amboos duudhaa milkii ilaallannaa isaa kan falaasama dhuunfaafi xinsammuu hawaasaa, siyaas-

dinagdee isaa ittiin gaggeeffatuufi hiika itti kennu kana waan qabuuf itti fayyadamuun sabboonummaa isaa mirkaneessuu qaba.

5. Qorannoon akkasii gadi fageenyaan yoo gaggeeffame hawaasa Oromoo aanaa kanaaf qofa utuu hintaane hawaasa Oromoo hundaafi addunyaaf bu'asaa ifa baasuun namoonni akka itti fayyadaman gochuun gaariidha. Kanaaf, qaamni dhimmi ilaalu nama dhuunfaa irraa kaasee hanga dhaabbileee gurguddoo akka yuunivarsiitiifi dhaabbileen miti mootummaa qorannoolee kanaafi kan biroo hojjetaman keessa deebi'uun ilaaluun hojiirra yoo oolchan rakkoo kanaaf furmaata ta'a. Akkasumas, qaamni sirna barnootaa Afaan Oromoo qopheessus osoo waa'ee milkii kitaabilee barnootaa Afaan Oromoo keessatti dabalee barattoonni akka baratan godhee misha.

Wabiilee

Alamayyoo Hayilee, Boshii Gonfaa, Daani'eel Dheeressaa, Sambattoo Bushaa, Umar Nuuree (1998). *Seenaa Oromoo Hanga Jaarraa 16ffaa (seeccii duraa)*. Finfinnee, Biiroo Aadaafi Turizimii Oromiyaa.

Alamaayyoo Hayilee (Ed)(2007).*Sirna Gadaa Siyaasa Oromoo Tuulamaa, jildiiIffaa*. Finfinnee:_____

Abarraa Nafaafi Gaaddisaa Birruu (Ed) (1990). *Wiirtuu Jildii-3: Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo*. Finfinnee:Comercial Printing Enterprise.

Abarraa Nafaa (1991).*Wiirtuu Jildii-4: Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo*. Finfinnee: Artistic Printing Enterprise.

Abarraa Nafaa (1992).*Wiirtuu Jildii-5: Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo*. Finfinnee: _.

Abarraa Nafaa (1993). *Afoola Oromoo: Durdurii-III*. Finfinnee:_____.

Abarraa Nafaa (1995).*Wiirtuu Jildii-7: Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo*. Finfinnee: _.

_____ (1996).*Mammaaksa Oromoo Jildii-1*. Finfinnee: _____.

_____ (1999).*Wiirtuu Jildii-8: Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo*. Finfinnee:_____.

Assaffaa Taffarraa. (2009). *Eela: Seenaa Ogummaa Oromoo*. Finfinnee: printing by Far East Trading plc

Addunyaa Barkeessaa (2011). *Akkamtaa: Yaadrimee Qorannoo Hujoo*.Finfinnee. Oromiyaa. Alem printing Plc.

Ben – Amos, Dan . (1971) . Toward a definition of folklore in context journal of American

Buruce.L.B. (2001). *Qualitive research methods for the social sciences*. California state university, long beach

Destaa Desaaalegn (2015) “A functional Study of Tulama Oromo Prose Narratives.” Gimbichu District, Ada’a District and Bishoftu Town. A Published Dissertation for the Doctor of philosophy at Addis Ababa University.

Dastaa Dassaalany (2013). Bu’uura Qorannoo. Finfinnee: Far East Trading Plc.(Maxxansa 2ffaa)

Dirribii Damusee (2009). *Ilaalcha Oromoo*. Finfinnee: D.G. Printing and publishing Enterprise.

Dorson, M. (Ed.)(1972). *Folklore and Folklife*. Chicago: Chicago University Press.

Dundes, A. 1965.*The Study of Folklore*. Berkeley: Prentice-Hall, Inc.

Dundes, A., & Bronner, S. J. (2007). *The meaning of folklore: The analytical essays of Alan Dundes*. Logan: Utah State University Press.

Fekade Azeze (1991). *Introduction To Oral Literature*. Cooperation of the German Adult Education Association.

Filee Jaallataa (2016). *Beekumtaa Oromoo* (Oromo Folklore).Finfinnee: mana maxxansaa Raajii.

Finnegan, R. (1970). *Oral Literature In Africa*. Open Book Publishers CIC Ltd.

Georges, R.A and Jones, M.O. (1995). *Folkloristic: An introduction*. Bloomington and Indiana polis: Indiana University Press.

Goldstein,S.Kenneth(19 64). *A Guide for Fieldworkers in Folklore*. USA: Folklore Association Inc.

Green, T.A.(Ed)(1997). *Folklore: An Encyclopedia Of Beliefs, Customs, Tales, Music, And Art*. United States of America.

Gumii Waaqeffannaa Addunyaa(2018). *Waaqeffannaa*.Norway.

Imaanaa Bayyanaa (2007). *Qaaccessa Qabiyyee fi Faaruu Amantii Duudhaa Oromoo:*

Naannoo Arsiirratti kan xiyyeeffate. Yuunivarsiitii Addis Ababaatti Qorannoo Digirii

Lammaffaa hinmaxxaffamne.Kabbadaa Hordofaafi kanneen biroo

(1996). *Galmee Jechootaa Afaan Oromoo*. Akkaadaamii Afaan Saboota Itoophiyaatiin

Ministeera Beeksisaafi aadaa. Finfinnee: Mana Maxxansaa Boolee.

Malaaknaa Mangistuu (2006) *Fandamental Litirature*:Addis Abeba: Addis Ababa Unversisty.

Nagasoo Gidada (2001). *History Of The Sayyoo Oromoo Of South Western Wallaga, Ethiopia*
From About 1730 to 1886 . Mega Printing Enterprise.

Neuman, L.W. (2007) *Basic social research. Qualitative and quantitative approaches* (2nd.Ed.)
Bost Peason Edu Cailiral Lnc.

Qixxeessaa Laayyoo (2008). Xiinxala Hiika Mallattoolee Aadaa haala ittifayyadama keessatti
Godina Horruu Guduruu Wallagaa Aanaa Habaaboo Guduruurratti kan xiyyeeffate.
Yuunivarsiitii Addis Ababaatti Qorannoo Digirii Lammaffaa kan hinmaxxaffamne.

Richard, B. (1992), *Folklore Cultural Performances Popular Enterainment*. New York: Oxford
university press.

Roobalee Abbaa Soorii(2012). *Sirna Gadaa*. Kallacha Tokkummaa Hundee Bilisummaa Saba .
. Oromoo, Maxxansa4ffaa. Finfinnee: Finfinne printing &publishing s.c.

Seefuu Gaaddisaa (2008). Qaaccessa Weedduu Arrabsoo Fuudhaafi Heerumaa Oromoo
Godina Shawaa Lixaa Aanaa Amboorratti Kan Xiyyeeffate. Yuunivarsiitii Addis
Ababaatti Qorannoo Digirii Lammaffaa hinmaxxaffamne.

Sims, M.C. & Stephens, M. (2005). *Living Folklore: An Introduction to the*
Study of People and Their Traditions. The Ohio State University: Utah
State University Press

Summers, D. 2006). *Longman Dictionary of Contemporary English*, New
Edition. England: Pearson Education Limited.

Tyson L.(2006) *Critical theory today*, A User-Friendly Guide. New York London.

Warquu Dachaasaa (2001). *Wiirtuu Jildii-9*: Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo.
Finfinnee: Comercial printing Enterprise

ሰለሞን ተሾመ ባዬ (2007) *ፎክሎር፡ ምንነትና የጥናት የትኩረት አቅጣጫ*። ፋር ኢስት ትሬዲንግ ኃሊየተ.የግ.ማ.

Dabaleewwan

Dabalee A

Yuunivarsiitii Finfinnee

Kolleejjii Namoomaa, Qo'annoo Afaanotaa, Joornaalizimiifi Qunnamtiitti

Muummee Afaan Oromoo, Ogbarruufi Fookloorii

Afgaaffii maanguddootaaf dhiyaate

Kaayyoon goeroon qorannoo kanaa milkii ilaallannaa Oromoo Maccaa xiinxaluudha. Galma ga'insa qorannoo kanaafis odeeffannoo isin kennitan bakka guddaa qaba. Odeeffannoon kunis dhimmuma qorannoo kanaa qofaaf oola. Kanaaf, odeeffannoo haqaafi qabatamaa ta'e akka naaf kennitan kabajaan isin gaafadha. Yeroo keessan aarsaa gochuun odeeffannoo qorannoo kanaaf na barbaachisu naaf kennuuf eeyyamamoo ta'uu keessaniif guddaan isin galateeffadha.

Kutaa I: Odeeffannoo Dhuunfaa

Maqaa _____saala _____umrii _____
ga'ee hojii _____ganda _____

Kutaa II: Gaaffilee armaan gadii deebisi.

1. Milkii ilaallachuun naannoo kanatti nibeekamaa? _____
2. Yoo nibeekama ta'e, milkiin haala akkam akkamii keessatti ilaalama?
3. Naannawaa kanatti, milkiin kan ilaalatamu yoom yoom?

4. Milkiin yeroo akkamiiti ilaalama?
5. Milkiiwwan hojiirratti ilaalaman, yeroo waa nama muudate ilaalalatan jiraa? Milkiin gaarii ta'aniifi milkiin gaarii hintaane isaan kamiidha?

6. Naannwaa kanatti wantoonni milkii ittiin ilaallatan maalmaalfaati?

Abjuu keessatti:

- Milkii gaariin abjuu keessatti kan akkamiiti?
- Wantoonnii abjuu keessatti gaarii miti jedhaman kan akkamiiti?
- Abjuu abbaatu hiikkatamoo, namatu namaaf hiika?
- Milkii, abbaatu hiikkatamoo namatu namaaf hiika?
- Hiikni abjuu, faallaa taatee abjuuti namoonni jedhan jiru. Yaadni namoota kanneenii hagam dhugaadha?

Wantoota akka Milkiitti Ilaalan:

1. Dhimma adda addaaf, namoonnii Loon erga qamalamee boora Moora dubbisuu beekan jiru jedhama. Moora ilaaluun, naanawa kanatti beekamaadhaa? Akkamitti hiikama?
2. Namoonnii, urjii lakkaa'uu beekan, dhaha dhan, qomoo Oromoo adda addaa keessa jiru jedhama. Namoonnii kunneen, guyyaa sanyiin manaa baatu, fuudhaa heerumaa, mukallee muruuf, ...himu jedhama. Namoonni tajaajila akkanaa kennan jiruu?
7. Walitti dhufeenyi wantoota milkiin ittiin ilaalamaniifi ergaa milkii gidduu jiru maali?

Dabalee B

Marii garee maanguddootaaf dhiyaate

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa milkii ilaallannaa Oromoo Maccaa xiinxaluudha. Galma ga'insa qorannoo kanaafis odeeffannoo isin kennitan bakka guddaa qaba. Odeeffannoon kunis dhimmuma qorannoo kanaa qofaaf oola. Kanaaf, odeeffannoo haqaafi qabatamaa ta'e akka naaf kennitan kabajaan isin gaafadha. Yeroo keessan aarsaa gochuun odeeffannoo qorannoo kanaaf na barbaachisu naaf kennuuf eeyyamamoo taatanii bakka kanatti argamuu keessaniif guddaan isin galateeffadha.

Odeeffannoo Dhuunfaa

Gabatee 1: Maqaa odeeffannitootaa afgaaffiifi Daawwaan odeeffannoo kennanii

Lak.	Maqaa	Saala	Umrii	Ga'ee hojii	Ganda
1	Balchaa Caalaa	Dhi	75	Jaarsa biyyaa	Qooraa Ballaa
2	Bajjii Bayisaa	Dhi	69	Jaarsa biyyaa	Kuree Gaattiraa
3	Hundeessaa Dhaabasaa	Dhi	70	Jaarsa biyyaa	Gololleefi Raffis
4	Mullisaa Galmeessaa	Dhi	74	Abbaa Gadaa	Qulliitiifi Birbirsaa
5	Jabeessaa Fidaa	Dhi	73	Jaarsa biyyaa	Golfofa
6	Fayyeeraa Aangoo	Dhi	83	Abbaa Gadaa	Kubee Qibaa
7	Adaanech Lammeessaa	Dha	56	Ayyaantuu	Qibaa Kaarraa
8	Kuulii Dhaabaa	Dha	61	Maanguddoo	Illaamuu Muujjaa
9	Diimaa Mirgaa	Dhi	71	Maanguddoo	Dikii
10	Likkaasaa Dabalaa	Dhi	80	Jaarsa biyyaa	Xulee
12	Humnasaa Ciibsaa	Dhi	79	Jaarsa biyyaa	Illaamuu muujjaa

Yuunivarsiitii Addis Ababaa

Kolleejjii Namoomaa, Qo’annoo Afaanotaa, Joornaalizimiifi Qunnamtiitti

Muummee Afaan Oromoo, Ogbarruufi Fookloorii

Marii garee maanguddootaaf dhiyaate

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa milkii ilaallannaa Oromoo Maccaa xiinxaluudha. Galma ga’insa qorannoo kanaafis odeeffannoo isin kennitan bakka guddaa qaba. Odeeffannoon kunis dhimmuma qorannoo kanaa qofaaf oola. Kanaaf, odeeffannoo haqaafi qabatamaa ta’e akka naaf kennitan kabajaan isin gaafadha. Yeroo keessan aarsaa gochuun odeeffannoo qorannoo kanaaf na barbaachisu naaf kennuuf eeyyamamoo taatanii bakka kanatti argamuu keessaniif guddaan isin galateeffadha.

Gabatee 2: Maqaa od-himtoota marii gareerratti odeeffannoo kennan

Lak.	Maqaa	Saala	Umrii	Ga’ee hojii	Ganda
1	Balchaa Caalaa	Dhi	75	Jaarsa biyyaa	Qooraa Ballaa
2	Bajjii Bayisaa	Dhi	69	Jaarsa biyyaa	Kuree Gaattiraa
3	Hundeessaa Dhaabasaa	Dhi	70	Jaarsa biyyaa	Gololleefi Raffis
4	Mullisaa Galmeessaa	Dhi	74	Abbaa Gadaa	Qulliitiifi Birbirsaa
5	Jabeessaa Fidaa	Dhi	73	Jaarsa biyyaa	Golfofa
6	Fayyeeraa Aangoo	Dhi	83	Abbaa Gadaa	Kubee Qibaa

Dabalee C

Cheeklistii Daawwannaa

Gabatee: 3

L/T	Cheeklistii yeroo sirna gaa'elaa irratti biqila milkii ilaallanaaf dhiyaate daawwachuuf Qopha'ee	Guyyaa Daawwannaa
1	Akkaataa biqilli biqile sun jaarsolii warra gurbaatiif dhiyaatu daawwachuu	Ebla 28,2018
2	Erga biqilichi dhiyaatee Jaarsolii warra gurbaas ta' e kan warra intalaa biqila biqile sana ilaalchisee waan isaan godhan daawwachuu	
3	Gosa callaa biqilli sun irraa biqilee daawwachuu	
4	Meeshaa aadaa biqilli biqile sun ittiin dhiyaatu daawwachuu	

Gabatee: 4

L/T	Cheeklistii yeroo shiinii bunni itti dhugame dubbisanii milkii ilaalan daawwannaaaf Qopha'ee	Guyyaa Daawwannaa
1	Akkaataa barruu harkaa dubbisan daawwachuu	Caamsaa 20,2018
2	Erga bunni dhugamee booda shiinii bunni itti dhugame sun akka dubbifamu daawwachuu(buna jalqabaa,lammafaa moo sadaffaa)	
3	Waan shiinii bunaa keessaa dubbifamu daawwachuu	

Dabalee D

Haalota Milkii gaariifi Gaarii hin taane keessatti ilaalaman

Gabatee 5: Milkiiwwan gaarii sirna gaa'elaan walqabatan

L/T	Waantota	Gocha/taatee
A	Biqila	Biqilli gaa'elaaf biqilfame tokko seeraan yoo biqile milkiin gaaridha
B	Qalaamaa farad	Missirroo gaafa mana warra isheetii gadi baatu jalqaba qalaamaa fardaa yoo Yaabbachisan milkiin gaaridha
C	Bokkaan yoo Robe	Guyyaa cidhaa bokkaan Yooroobe milkiin gaaridha
D	Shamarree	Shamarreen gaa'elaaf barbaadamtu osoo isheen kosii hartuu/midhaan qulleessituu dhaquu milkiin gaaridha
E	Nama damma Baasu	Hamaamonni yoo itti dhufe milkiin gaaridha

Gabatee 6: Milkiiwwan gaarii hintaane sirna gaa'elaan walqabatan

L/T	Waantota	Taatee/gochaa
A	Horii fe'isa baattu	Yeroo dhimmi gaa'elaaf deeman horii fe'isa baatee deema jirtutti yoo dhufan milkiin gaarii miti
B	Intala daaraa hartu	Dhimma gaa'elaaf gara warra intalaa yemmuu dhaqan intalli kaadhimantu sun osoo daaraa hartuu yoo itti dhufan milkiin gaarii miti
C	Kurupheen	Yoo hamaamota qaxxaamurte milkiin gaarii miti
D	Kallachaa	Intala heeruma geese tokko gurbaan Kallacha qabatee fuudhaaf sabatmarii itti dhaqee maatiin ishee yoo heerumsiisuu didan italaaf milkiin gaarii miti
E	Gaangee dhaltuu	Missirroo gaafa mana warra isheetii gadi baatu jalqaba Gaangee dhaltuu yoo Yaabbachisan

Gabatee 7: Milkiwwan gaarii ganamaa

L/T	Ganama	Gocha/taatee
A	Nama cimdii	Ganama dhimma tokkoof yeroo bahan namni cimdiin yoo namatti dhufe milkiin gaariidha
B	Bishaan hubboo Guutuu	Dubartiin ganama bishaan hubboo guutuu baattee namatti yoodhufte milkiin gaariidha

Gabatee 8: Milkii gaarii hintaane ganama ilaalamu

L/ T	Ganama	Gocha /taatee
A	Nama tokko	Ganama dhimma tokkoof yeroo bahan namni tokko yoo namatti dhufe milkiin gaarii miti
B	Nyaata	Ganama dhimma tokkoof karaa dhiyoos ta'e fagoo deemuuf osoo waa hinnyaatin manaa bahuu milkiin gaarii miti
C	Bishaan dhiqannaa	Namni tokko ganama harka bule yemmuu dhqatu bishaan dhiqachaa osoo jiruu yoo irratti dhume milkiin gaarii miti
D	Hubboo duwwaa	Ganama dhimmaaf karaa deemuu yoo bahan dubartiin hubboo duwwaa baattee namatti yoo dhufti milkiin gaarii miti

Gabatee 9 : Milkiwwa gaarii hintaane galgala Ilaalaman.

L/T	Galgala	Gocha raawwatamu
A	Soogidda	Galgala namaaf liqeessuu ykn namatti gurguruu
B	Hindaaqoo kormaa	Akkuma galgala galee ‘ qooxii “ yaabbateen yoo iyye
C	Saroonni	Halkkan Walitti qabamanii sagalee booi’chaa fakkaatu “ uuuuu...” Jedhu yoo dhageessisan
D	Jajjuu	Halka Yoo sagalee “ guuguu, gugu gugguu” jedhu yoo Dhageessifte
E	Mana haruu	Galgala mana haruu

Gabatee 10: Milkiwwan gaarii namafi gochaa isaan walqabatu

L/T	Nama	Taatee/ gocha isaa
A	Dubartii sa’a Elmituu	Dhimmaa karaa deemaa osoo jiranii dubartii sa’a ilmaa ykn okolee baattee elmuuf deemtutti yoo dhufan milkiin gaariidha
B	Daa’imni	Daa’imni keessummaarratti yoo fincoofte milkiin gariidha

Gabatee 11: Milkiwwan gaarii hintane namaafi gocha isaa waliin walqabatu

T/L	Nama	Gocha isaa/ isaanii
A	Nama Teessuma irraa ka'u.	Namni tokka akkuma inni/isheen/ teessuma irraa ka'een/teen taa'umsichi yoo jige yk kufe milkiin gaarii miti
B	Keessummaa	Namni tokko keessummummaa dhufee mana namaatti yoo du'ee reeffa karaa balbalaa yoo baasan milkiin gaarii miti
C	Dubartiin	-Mana isheetti deessee gara mana namaa dhuftee osoo dhadhaa hin dibatin yoo galte akkasumas Mana namaatti deessee osoo hoolaa hiqalin yoogalte mikiin gaarii miti.
D	Ijoollee	Yemmuu raftu yoo ilkaan qrte milkiin gaarii miti
E	Durba duudaan	Yoo mamatti dhufte milkiin gaarii miti
F	Namni	Dhimmaaf osoo karaa deemanii namni Haguuggatee yoo namatti dhufe milkiin gaarii miti
G	Namni	Namni Nyaata dhumetti yoo dhufe milkiin gaarii miti

Gabatee 12. Milkiwwan gaarii sochii qaama namaa waliin walqabatu

L/T	Qaama namaa	Sochii isaa
A	ija mirgaa	Yoo nama rifate milkiin gaariidha
B	Gateettiin	Yoo nama rifate milkiin gaariidha
C	Barruun harkaa	Yoo nama hooqsise milkiin gaariidha
D	Qoonqoo	Yoo nama cirrifate milkiin gaariidha
E	Hidhii	Yoo nama rifate milkiin gaariidha

Gabatee 13. Milkiwwan gaarii biqilootaan waliin walqabatu

L/T	Biqiloota	Gochaa isaanii
A	Waddeessa	Waddeessi mana borootti yoo biqile balbala duratti yoo biqile milkiin gaariidha.Haata’u hale, qarmameettii balbalaa duratti yoobiqile milkiin gaarii miti
B	Bakkanniisa	Bakkanniisni mana boroo ta’e yoo biqile milkiin gaariidha
C	Harooressa	Mana boroos ta’e balbala duratti yoo biqile milkiin gaariidha
D	Hindheefi Urgeessa	Mana boroos ta’e balbala duratti yoo biqile
E	Marga	Osoo dhimmaaf karaa deemanii namni marga jiidhaa haamee baatee deemu yoo namatti dhufe milkiin gaariidha
F	Dabaaqula	Kan durii caala garmalee yoo daddagaage/ buuse/ milkiin gaarii miti

Gabatee 14. Milkii gaariifi gaarii hintaane Beeyladooatan walqabatan

L/T	Beeyladooata	Gochaa isaanii
A	Farda kormaa/collee	Osoo dhimmaaf karaa deemanii fardi collee/kormaan/ yoo namatti dhufe milkiin gaariidha
B	Re'ee	Osoo dhimmaaf karaa deemanii re'een yoo namatti dhufe milkiin gaarii miti
C	Horii guguraa	Horiin gurguraaf gabaa geessaa jiran tokko karaarratti yoo ciifte milkiin gaarii miti
		Gabaa keessatti namni bituuf jedhu tokko dhufee yemmuu gaafatu battaluma sanattii horiin sun - dhoqee yoo buufte milkiin gaarii miti -Yoo fincoofte milkiin gaariidha
D	Horii abba Nyate	Horiin osoo abbaan qe'ee foonaatti galchaa jiruuykn hidhaa jiruu yoo isa waraante milkiin gaarii miti
E	Hoolaa	Yoo mirga Hooqqatte milkiin gaariidha
F	Horii	Wadaroo waliin yoo Gurguran milkiin gaarii miti

Gabatee 15: Milkii gaarii waantotaan walqabatu

L/T	Maqaa waantootaa	Gochaa isaanii
A	Waraabessi	Yoo nama qaxxaamure milkiin gaariidha
B	Jaldeessi	Osoo dhimmaaf karaa deemanii jaldeessi yoo nama qaxxaamure/ namatti dhufe milkiin gariidha

Gabatee 16: Milkii gaariifi milkii gaarii Bineensotaan walqabatu

L/T	Maqaa Bineensotaa	Gochaa isaanii
a	Waraabessi	Yoo nama qaxxaamure milkiin gaariidha
b	Jaldeessi	Osoo dhimmaaf karaa deemanii jaldeessi yoo nama qaxxaamure/ namatti dhufe milkiin gariidha

Gabatee 17. Milkiiwwan gaarii hintaane Bineensotaan walqabatu

L/T	Maqaa Bineensotaa	Gochaa isaanii
A	Waraabessi	Waraabessi yoo guyyaa yuuse milkiin gaarii miti
B	Qamalee	Osoo dhimmaaf karaa deemanii qamaleen yoo namatti dhufte/qaxxaamurte milkiin garii mitti

Gabatee 18. Milkii gaariifi gaarii hin taane allaattiwwaniin walqabatan.

L/T	Allattii	Gocha isaanii
A	Simbirri	Ganama simbirri sagalee Hinqucucin... jedhu yoo dhageessiste milkiin gaariidha
B	Huummoo	Huummoo lama gidduu yoo bahan
C	Quuroo gurraattii	Segalee waq...waq jedhu yoo dhageesite milkiin gaariidha
D	Quuroo mataa Booqaa	Naannoo qe'ee taa'ee sagalaa quwa...quwa.. jedhu yoo dhageessise milkiin gaarii miti

Gabatee 19. Milkiwwan gaarii ilbiisota waliin walqabatu

L/T	Ilbiisota	Gocha isaanii
A	Bookee	Yoo afaan nama seente milkiin gariidha
B	Titiisa	Yoo afaan nama seente milkiin gariidha
C	Boonbii magariisa	Yoo mana seene milkiin gariidha

Gabatee 20. Milkii gaarii waantotaan walqabatan

L/T	Waantota	Taatee
a	Daamaraa masqalaa	Kallattii mirgaan yoo jige
b	Aannan	Dhimmaaf karaa deemaa osoo jiranii dubartiin aannan elmaa jirtu ykn okolee baattee ilmuuf deemtutti yoo dhufan mikiin gaariidha
c	Qottoo	Nama qottoo baatutti yoo dhufan mikiin gaariidha
d	Ija bunaa	Namni dhimmaa karaa deemu ija bunaa karaarratti yoo arge mikiin gaariidha
e	Sagalee bunaa	Yeroo danfu Sagalee “ dim...dim...” jedhu yoo dhageessise mikiin gaariidha
f	Bunni	Danfee yoo irra dhangala’e mikiin gaariidha
g	Buna	Buna jalqabaatti yoo dhufan mikiin gaariidha
		Buna harajaatti yoo dhufan mikiin gaariidha
		Buna barakaatti yoo dhufan mikiin gaariidha
h	Ibiddi	Yoo laboobe/ dirrise mikiin gaariidha
i	Nyaata dhiyaate	Yoo itti dhufan mikiin gaariidha
j	Gumaata	Osoo dhimmaaf deemanii namni gumaata baatu yoo namatti dhufe mikiin gaariidha

Gabatee 21. Milkii gaarii hintaane waantotaan walqabatan

L/T	Waantota	Taatee
A	Ibsaa masqalaa	Namni ibsaa masqalaa baatee gara daamaraa osoo deemaa jiruu ibaan karaatti yoo jalaadhaame milkiin gaarii miti
B	Qoraan	Osoo dhimmaaf karaa deemanii dubartiin qoraan baattu yoo namatti dhufte milkiin gaarii miti
C	Gufuu	Osoo dimmaaf kaaraa deemannii gufuu yoo miila nama rukute milkiin gaarii miti

Gabatee 22. Maqaa ayyaana dhahaaf kenname

Dhahaa	Ayyaana	Dhahaa	Ayyaana
Innikka	yaa'ii waaqaa laafaati	Salbaana Boodaa	
Sorsa	Ayyana urgaa'ina	Gardaaduma	Ayyana fardaa
Algaajima	Ayyaana gootaa	Sonsa	
Arba	Ayyaana arbaa	Rumruma	Ayyaana waraabessa
Holqa	Ayyaana bofaa	Lummaasa	Ayyana leencaa
Baasaa	Ayyana dubartii	Gidaada	
Baasaa Boodaa		Ruuda	Ayyaana hoolaa
Carraa	Ayyaana lolaa	Areerii Duraa	Ayyaana loonii
Dureettii	Ayyaana soorummaa	Areerrii Boodaa	Ayyaana hattuu
Dullattii Duraa	Ayyaana dullumaa	Adulaa Duraa	
Dullattii Boodaa		Adulaa Boodaa	
Salbaana Duraa	Ayyaanadhiiraa	Garba Duraa	Ayyaana sooummaa
Salbaana Giddu		Garba Gidduu	
		Garba Boodaa	

Dalalee E

Suura 1: Suura jaarsolii yeroo marii garee

Suura 2..Suura namoota afgaaffiin taasifameef

Waraqaa Mirkaneeffannaa

Ani qorattuun maqaafi mallattoon koo armaan gaditti eerame, waraqaan qorannoo kun hojii dhuunfaa koo kanaan dura yuunvarsitiiti kamiyyuu keessatti qorannoo eebbatiif hin dhiyaanne ta'usaafi wabiilee qorannoo kanaaf dubbisee irraa fayyadame hunda haala seera qabeessaan wabii keessa kaa'uu koo nan mirkaneessa.

Maqaa: _____

Mallattoo _____

Guyyaa _____